

M E S N E D

İlahiyat Araştırmaları Dergisi
The Journal of Theological Studies

ISSN 2667-7075 | e-ISSN 2687-3605

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mesned>

Cilt/Vol. 15, Sayı/Issue 1, Haziran/June 2024

Kur'ân'da İdeal Devlet Başkanı/Yönetici Vasıfları

The Qualities of an Ideal State Leader/Administrator in the Qur'ân

10.51605/mesned.1481551

Yusuf AKGÜN

0000-0003-4051-6047

yusufakgun44@gmail.com

Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul/Türkiye

Dr., Ministry of National Education, İstanbul/Türkiye

Araştırma Makalesi

Research Article

Geliş Tarihi: 10.05.2024

Date of Submission: 10.05.2024

Kabul Tarihi: 30.06.2024

Date of Acceptance : 30.06.2024

Yayın Tarihi: 30.06.2024

Date of Publication: 30.06.2024

Benzerlik Taraması: Evet, Turnitin

Plagiarism Checks: Yes, Turnitin

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Atıf/Citation: AKGÜN, Yusuf. "Kur'ân'da İdeal Devlet Başkanı/Yönetici Vasıfları / The Qualities of an Ideal State Leader/Administrator in the Qur'ân". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/The Journal of Mesned of Theological Studies*, (Haziran 2024-1): 86-110. <https://doi.org/10.51605/mesned.1481551>.

The Qualities of an Ideal State Leader/Administrator in the Qur'ân

Summary: The Qur'ân, serving as a life guide for believers, demands actions that benefit humanity. Since its inception, humanity has sought good living conditions both individually and collectively. In societal life, the system providing these conditions is primarily the state and its administrators. In this context, the qualities, character, and administrative attitudes of leaders are significant. Societies living under positive conditions when these traits are virtuous, and negative conditions when they are not, have continuously sought a better system. Throughout history, this search has manifested in turning towards divine truths or, frequently, in deviating into falsehoods. During this process, Almighty Allah sent prophets and their scriptures, calling people to divine truths and showing the path to true happiness. It is known that political structures and state leaders are among the essential elements ensuring the happiness of people living in communities, solving problems, and keeping them united under common goals and ideals. As indicated in the Qur'ân, both prophets and individuals with exceptional qualities, who we define as "ideal" public servants, are mentioned, and messages are conveyed through their characteristics and actions. Therefore, it is crucial for societies to show sensitivity in selecting those who will perform public duties and to consider divine criteria. This article focuses on the typology of state leaders praised and condemned by the Qur'ân through words and concepts, aiming to illustrate the positive and negative outcomes societies may face based on their choices of leaders through some exemplary comparisons. Besides the Qur'anic exegesis, this article also benefits from various scientific disciplines, distinguishing itself by its conceptual approach and interdisciplinary connections. The study aims to explain the qualities of an ideal state leader through Qur'anic concepts and to highlight the serious responsibility of performing public or administrative duties. The article intends to convey that a true believer should not undertake public duties entrusted to them as a trust if they lack competence, and Muslim societies should not assign public duties to those who are not qualified for their future's sake. As stated in a hadith, when tasks are not entrusted to experts/authorities, in other words, when appointments to public duties are not made justly, societal disintegration occurs. In Islamic history, works on ideal governance and leaders began with books in the fields of Islamic philosophy and law, such as "al-Madina al-Fadila" and "al-Ahkam al-Sultaniyya," followed by numerous political and advisory works. This article conducts research on characters and concepts in the Qur'ân, identifying the criteria of ideal leaders through verses and exegesis related to eleven leaders with the characteristics of state leaders. Most of these leaders, possessing the morality and competence of an ideal administrator, are prophets or their followers. Among the mentioned leaders in the Qur'ân, the foremost is the Prophet Muhammad (pbuh), who served as the head of state in Medina. Previous prophets include Joseph, Moses, Aaron, David, and Solomon; kings and queens include Saul, Dhul-Qarnayn, and the Queen of Sheba; and advisors include Asaf ibn Barkhiya, the advisor to Solomon, and the person described as the "believer who concealed his faith" in the Qur'ân, the advisor to Pharaoh, Harbil/Hezekiel. This study, determining the criteria of how a state leader should be based on Qur'anic verses, aims to maintain thematic integrity by comparing the findings with negative leader personalities, identifying the ideal leader profile through exemplary state leader qualities and topics, showing how this is done conceptually, and highlighting the intended message. The personalities mentioned in the article, along with the above eleven state leaders praised by the Qur'ân's principles and methods of governance, include those whose governance styles are condemned: Nimrod, Pharaoh, Korah, Haman, Goliath, Walid ibn Mughira, Abu Lahab, Abu Jahl, and Abdullah ibn Ubayy ibn Salul.

Keywords: Tafsir, State, Leader/Administrator, Principle, Governance Style.

Kur'ân'da İdeal Devlet Başkanı/Yönetici Vasıfları¹

Öz: Müminler için hayat rehberi olan Kur'ân, insanın/insanlığın hayrına olan işleri talep eder. İnsanoğlu da varoluşundan günümüze kadar hem bireysel hem de toplumsal hayatta iyi yaşam koşullarını arzu etmiştir. Toplumsal hayatta bu koşulları sağlayacak sistem, öncelikle devlet unsuru ve onu idare edenlerdir. İşte bu bağlamda yöneticilerin vasıfları, karakter ve yönetim tutumları önem arz etmektedir. Bu hususların müsbet manada olması halinde iyi yaşam koşullarında, menfi durumda da kötü şartlarda yaşayan toplumlar, sürekli bir sistem arayışı içinde olmuşlardır. Bu arayış tarih boyunca ilahi hakikatlere yönelik şeklinde tezahür ettiği gibi, çoğu kez batıla sapma biçiminde de kendini göstermiştir. İşte bu süreçte Yüce Allah, ilahi hakikatlere çağırın davetçi peygamberleri ve kitaplarını göndererek insanoğluna hakiki saadetin yolunu göstermiştir. Bilindiği üzere, topluluk halinde yaşayan insanların mutluluğunu sağlayacak, problemleri çözecek, aynı ülkü ve amaçta onları bir arada tutacak önemli unsurların başında siyasal yapılar ve devlet adamları gelmektedir. Kur'ân'da işaret edildiği üzere hem peygamberler hem de üstün meziyet sahibi şahsiyetler arasından kamu görevini yürüten "ideal" diye tanımladığımız kimselerden bahsedilmekte, onların karakteristiği ve icraatları üzerinden mesajlar verilmektedir. Bu sebeple, toplumun kamusal vazifeleri icra edecek kimseleri seçmede hassasiyet göstermesi ve ilahi kriterleri dikkate alması önem arz etmektedir. Bu makale sözcük ve kavramlar yoluyla Kur'ân tarafından talep edilen (övülen) ve reddedilen (yerilen) devlet adamı tipolojisini konu edinmiş, bazı örneklem kıyaslamalar ile toplumun devlet adamı tercihinin bağlı olarak karşılaşılabileceği müspet ve menfi akıbeti gözler önüne sermeyi hedeflemiştir. Kur'ân tefsiri haricinde muhtelif ilmî disiplinlerden de istifade edilerek hazırlanan bu makale, kavramsal yönü yanında, alanı dışındaki disiplinlerle bağlantılı olması yönüyle temayüz etmektedir. Çalışmanın amacı, ideal devlet adamının özelliklerini Kur'ân kavramları üzerinden izah etmenin yanında, kamu vazifesini veya yönetim görevini ifa etmenin ciddi sorumluluğuna dikkat çekmektir. Bu bağlamda makalede şu mesaj verilmek istenmiştir. Hakiki mü'min emanet olarak kendisine tevdi edilen kamusal görevleri liyakati olmaması halinde üstlenmemeli, müslüman toplumlar da kendi gelecekleri için ehil olmayanlara kamusal görevler vermemelidir. Konu hakkında bir hadis-i şerifte belirtildiği üzere, işler uzman/yetkili insanlara tevdi edilmediğinde, bir başka ifadeyle, kamusal görevlere adalet ölçüğünde atamalar yapılmadığında toplumsal çözülme gerçekleşmektedir. İslam tarihinde ideal yönetim ve yönetici hakkında kaleme alınan eserler İslam felsefesi ve hukuku alanında, "el-Medînetü'l-fâzıla" ve el-Ahkâmü's-sultâniyye" gibi kitapların kaleme alınmasıyla başlamış, ardından çok sayıda siyasetname ve nasihatname türü eserler telif edilmiştir. Bu makalede Kur'ân'daki şahsiyetler ve kavramlar üzerinden araştırmalar yapılmış, devlet adamlığı karakteristiğine sahip on bir liderle ilgili âyet ve tefsirleri ışığında ideal yönetici kriterlerinin tespitine çalışılmıştır. İdeal yönetici ahlâkına ve liyakate sahip bu yöneticilerin çoğu peygamber veya onları takip eden kimselerdir. Kur'ân'da mezkûr yöneticilerin başında Medine'de devlet başkanlığı yapan Hz. Peygamber (a.s.) gelir. Önceki peygamberlerden; Hz. Yûsuf, Hz. Mûsa, Hz. Harûn, Hz. Dâvût, Hz. Süleyman; kral ve kraliçelerden Tâlût, Zülkarneyn ve Sebe melikesi Belkıs, müsteşarlardan ise, Hz. Süleyman'ın danışmanı Âsâf b. Berahyâ ve "imanını gizleyen kişi" olarak Kur'ân'da vafedilen, Fir'avun'un danışmanı Harbîl/Hazkiyel gelir. Kur'ân âyetleri çerçevesinde devlet adamının nasıl olması gerektiğine dair kriterlerin tespit edildiği bu çalışmada elde edilen sonuç ve bulgular olumsuz yönetici şahsiyetler ile mukayese edilerek konu bütünlüğünün sağlanması hedeflenmiş, örneklem devlet adamı vasıfları ve konu başlıkları üzerinden ideal yönetici profilinin tespitine çalışılmış, kavramsal yöntemle bunun nasıl yapıldığı gösterilmiş, verilmek istenen mesaja dikkat çekilmiştir. Makalede yer alan şahsiyetler, Kur'ân'ın yönetim ilke ve metoduyla övdüğü yuka-

¹ Bu çalışma Prof. Dr. Murat SÜLÜN danışmanlığında 2023 tarihinde tamamladığımız "Kur'ân-ı Kerim'de İdeal Devlet Adamı Karakteristiği" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 2023).

rıdaki on bir devlet adamıyla birlikte, yönetim tarzını kınadığı; Nemrut, Fir'avun, Kârûn, Hâmân, Câlût, Velid b. Muğire, Ebû Leheb, Ebû Cehil, Abdullah b.Übey b. Selül'dür.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Devlet, Lider/Yönetici, İlke, Yönetim Şekli.

Giriş

Kur'an, topluma önderlik yapan "ideal" olarak tanımladığımız devlet/toplum liderlerinin yöneticilik bilgi, yetenek ve kişilik özelliklerini, olay ve sorunlar karşısındaki tutumlarını ele alarak değerlendirmeler yapmaktadır. İdeal yöneticilerin özellikleri incelendiğinde, birçok vasıfla temayüz ettikleri görülecektir. İslâmî yönetim kriterlerine yer veren ilmî alanlarda, İslam yönetim hukuku, felsefe ve kelam dalında, "imâmet" ve "hilâfet" başlıkları ve halife, vezir, vâli, kâdı vb. devlet ricalinin nitelikleri ele alınmıştır. Bu makale, Kur'an'da yer verilen örnek şahsiyetlerin ideal devlet adamlığı niteliklerini ortaya koyması bakımından, benzer çalışmalardan geniş kavramsal muhtevası yönüyle ayrılmaktadır. Kur'an'da ideal devlet adamı niteliklerini araştırdığımızda, yönetimde başarılı olmuş on bir şahsiyet görülmektedir.

Yönetici niteliklerinin Kur'an'daki tespit ve tasnifine geçmeden önce konuyla ilişkili yönetim ve siyaset ilmi disiplinlerinde yer alan kimlik ve kişiler, tarihsel süreç, temel kaynaklar ve görüşler ile literatür değerlendirmesinin usul ve yönteme dair örneklem bir bölüme yer verilecektir.

1. Literatür, Temel Kaynaklar ve Tarihsel Süreç

Araştırmamızda başta Kur'an, tefsir ve hadis kaynakları gelmektedir. Ancak yönetici ve yönetim tarzları üzerine telif edilen kitaplar daha ziyade İslam hukuku, kelam ve felsefe alanında hicri IV. yy.'dan sonra (miladi X. ve XI. yy.'da) kaleme alınmıştır. Bu eserlerde halifenin/yöneticinin seçimi, seçim kriterleri ve devlet ricalinin ahlâk ve meziyetleri, ilmî disiplinlerde mevzu olmuş, siyaset ilminin hukukî, felsefî ve ahlâkî ölçütlerini ele alan, devlet adamı niteliklerine yer veren ilk eserler ortaya çıkmıştır. Başta Türkistanlı Fârâbî'nin (öl. 339/950) *el-Medînetü'l-fâzıla*² adlı kitabı ile Abbâsî dönemi bilginlerinden Mâverdî'nin (öl. 450/1058) *el-Ahkâmü's-sultâniyye*³ adlı eseri gelmektedir. Devlet adamlığını İslam siyaset felsefesi bağlamında ele alan Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla* kitabında devlet başkanını "kemale ermiş bir filozof" olarak tarif etmekte, en uygun devlet başkanının peygamberler olduğunu belirtmektedir. Liderliğin yeteneğe dayalı meziyet olduğunu, bunun da ancak filozof fitratında olan peygamberlerde mevcut olduğunu ileri süren Fârâbî, "ilk reis" olarak da nitelediği Medine İslam Devleti başkanı Hz. Muhammed'in (a.s.) "en ideal başkan" olduğunu ifade etmektedir. Kitabında, reislerin doğuştan sahip olması gereken on iki vasfı⁴ gerekçeleriyle açıklayan Fârâbî'ye göre bu şartları haiz başkan tarafından yönetilen toplum üyelerinin, erdemli ve mutlu kimseler olduğunu vurgulamıştır.⁵

² Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî, *el-Medînetü'l-fâzıla (Ârâu ehli'l-Medînetü'l-fâzıla)*, thk. Albert Nasri Nadir (Beirut: Dârü'l-Meşrik, 5. Basım, 1985).

³ Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1396/1976).

⁴ Fârâbî, bu on iki meziyeti şöyle izah eder: "1. Vücudu tam ve her uzvu kıvamında olsun ki görevini kolay yapabilsin. 2. Kendisine söylenen her şeyi tabiatıyla iyi idrak etsin ki hem söyleyenin amacını hem de konuyu olduğu gibi iyi anlasın. 3. Hafızası güçlü olmalı ki; anladığı, gördüğü, duyduğu ve sezdiği her şeyi iyi kavrasın, unutmasın. 4. Uyanık, zeki olmalı ki gördüğü en ufak delili anında fark edip yerinde kullanmasını bilsin ve unutmasın. 5. Güzel konuşmalı ki içindeki her şeyi açıkça izah etsin. 6. Öğretmeyi, öğrenmeyi sevmesi, buna kendini kaptırması gerekir. Her şeyi kolayca öğretmesi lazımdır ki öğretme, öğrenme yorgunlukları ona ne acı versin ne de vücudunu hırpalsın. 7. Yeme-içmeye ve kadınlara düşkün olmaması, fitraten oyundan sakınması lazımdır. 8. Ulu olması ve ululuğu sevmesi lazımdır ki utandırıcı şeylere düşmesin ve tabiatıyla ulvî şeyleri arasın, gümüş-altın ve değerli şeylere göz koymasın. 9. Adaleti ve adalet ehlini sevmesi, baskı ve zulümden, zâlimlerden nefret etmesi lazımdır ki hem kendi akrabasından ve hem de başkalarından hak arasın, onları hakka çağırısın, istibdat kurbanlarının imdadına yetişsin, güzel bildiği her şeyi desteklesin. 10. Mutedil karakterde olmalı ki kendi-

Abbâsî hukuk bilginlerinden Ebû'l-Hasen el-Mâverdî ve çağdaşı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (öl. 458/1066) *el-Ahkâmü's-sultâniyye* adlı eserleri ile devlet adamının hukukî ve ahlâkî kriterleri, görev ve sorumlulukları literatüre bu dönemden itibaren girmeye başlamıştır.⁶ Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün (öl.485/1092) *Siyasetnâme* adlı kitabı ile Karahanlı Devlet bilgesi Yusuf Has Hâcib'in (öl. 470/1077) *Kutadgu Bilig* adlı eseri de aynı dönem eserleridir. Fârâbî bu sayıyı on ikiye çıkarırken, Mâverdî kitabında devlet adamı için yedi nitelik öne sürmektedir. Esasen, ideal devlet adamı niteliklerine geniş yer ayırması sebebiyle Mâverdî'nin kitabı türünün öncüsü mahiyetindedir. Ona göre halifenin/yöneticinin haiz olması gereken yedi vasıf şunlardır:

1. Her hususta âdil olmak 2. Hilafetin/yönetimin bütün işlerinde, ahkâmında, kararlarında, ictihatta bulunacak seviyede bilgi sahibi olmak 3. Kulak, göz, dil gibi duyu organlarının sağlam olması 4. Harekete, süratle kalkıp oturmaya mâni olacak organ sakatlıklarından beri olmak 5. Âmme işlerini idareye, halkın sevk-ü idaresini idrak etmeye yarayan düşünce ve bilgiye sahip olmak 6. Düşmanla savaşa, halkını korumaya imkân veren güç, kuvvet ve şecaate sahip olmak 7. Kureyş'li olmak.⁷ (Bu son madde İslam bilginleri arasında tartışmalı olan bir husustur.)

Sonraki asırlarda İslam bilginleri eserlerinde devlet adamı niteliklerini siyasi/seküler boyut yerine daha çok manevi boyutuyla, "hilâfet" ve diğer görevler (vezirlik, komutanlık, kadılık/yargıçlık vb.) için gereken temel ahlâkî vasıf ve sorumluluklar çerçevesinde ele almış, müfessirler de bu yolu izlemişlerdir. Tefsir kaynaklarında devlet adamı vasıfları genel olarak dört ila yedi madde arasında geçmekte, bu sayıyı iki katına çıkaranlar olduğu gibi, benzer vasıfları birleştirerek sayıyı iki-üç vasıfla sınırlı tutanlara da rastlanmaktadır. Sözelimi, müfessirlerden Kurtubî (öl. 671/1273) "halife" kelimesinin geçtiği bir âyetin⁸ tefsiri çerçevesinde halife/yönetici için on bir kriter sayarken,⁹ Mevdûdî (1903-1979) konuyu delil gösterdiği âyetler muvacehesinde sınırlı sayıda vasıftan bahsetmektedir. Devlet adamının haiz olması gereken şartları; müslümanlık ve takvâ sahibi olmak, İslâm devleti vatandaşlığı ve erkek olma şeklinde dört özellik etrafında izah eden Mevdûdî, şûrâ ehli olabilmeyi de bu şartlara bağlamaktadır.¹⁰ Ona göre devlet başkanı olmak için bu nitelikleri taşıyan çok adayın olması halinde kimin tercih edileceğini ilgili âyet-i kerimeler (2/247; 4/58; 18/28; 49/13) ve hadîs-i şerifler belirlemektedir.¹¹ Muhammed Esed (1900-1992) de vasıfları sadece Müslümanlık ve takvâ sahibi olmakla sınırlandırmıştır.¹² Esed, devlet adamının "ahlâk ve yaşantısında doğru ve hakîm olması" (hikmete uygun davranması) haricinde başka bir hususiyetin olmadığını belirtmekte, bir kısım bilginin öne sürdüğü gibi, soy-kabile ve daha önceden görev yaptığı makamın seçime etkisinin olmayacağını vurgulamak-

sinden adalet istendiğinde şiddet göstermeksizin titizlik ve aksilik etmesin; fakat baskı ve kötülüğe davet edildiğinde şiddet ve aksilik gösterebilir. 11. Doğruyu ve doğru kimseleri sevmesi, yalandan ve yalancılardan nefret etmesi lazımdır. 12. Büyük bir azim ve irade sahibi olmalı ki zaruri bulunduğu konuları gerçekleştirme hususunda cesaretli olsun, korkak veyahut yumuşak olmasın." *el-Medînetü'l-fâzıla*, 127-130.

⁵ Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, 131-137.

⁶ Ferrâ, Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. M.Hâmid el-Fıkî (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1938), 19-21.

⁷ Mâverdî'ye göre icracı/tam yetkili vezirlik/tefviz vezirliği, günümüzdeki bir nevi başbakanlık gibi olup, onun seçim kriterleri de nesebin Kureyş'li olması dışındaki şartlardır. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 6-7.

⁸ Hani Rabbin, meleklere; 'Yeryüzünde bir halife yaratmaktayım' demişti de melekler; 'Biz Seni, daima hamd ile tenzih ve takdis ederken, orada bozuculuk yapacak, kan dökecek birini mi meydana getiriyorsun?!' demişlerdi. 'Ben sizin bilmediklerinizi bilirim' buyurdu. (el-Bakara 2/30).

⁹ Kurtubî'nin belirttiği on bir kriter şu şekildedir: 1. Kureyşli olmak, 2. Müctehid ve iyi kâdı vasfında olmak, 3. Sağlam ve güçlü görüş sahibi olmak; orduların düzenlenmesi, sınırlarını korunması, zâlimi cezalandırıp adaleti te'sis edebilme gibi siyâsî konularda bilgili olmak, 4. Hadleri uygulamada yumuşak olmamak, kâdı, vâli vb. me'mur atamalarında basiret sahibi olmak, 5-6. Hür ve Müslüman olmak 7-8. Erkek olmak, azaları kusursuz olmak. 9-10. Âkil-bâliğ olmak, 11. Adaletli ve ilim sahibi olmak. Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. M. Hamid Osman (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1416/1996), 1/ 277-288.

¹⁰ en-Nisâ 4/34; el-Enfâl 8 /72.

¹¹ Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ, *İslam'da Devlet Nizamı*, çev. Rasim Özdenören (Ankara: Hilal Yayınları, 1967), 53-54.

¹² en-Nisâ 4 /59; el-Hucurât 49/13.

tadır (Kureyşilik şartı gibi). Ona göre devlet başkanının seçiminde takip edilecek yol, seçmen sayısı ve seçilecek başkanın süre sınırı şeriatla yer almamaktadır.¹³

Esasen bilginler bu konuda daha çok kendi sahaları içinde görüş belirtmiş, müfessirler de kitaplarında, devlet adamı kriterlerini Kur'an bütünlüğü etrafında olumlu/olumsuz yönden, müstakil bölümler halinde sınırlı düzeyde ele almışlardır. Bu sebeple devlet adamlığı kriterlerinin tespiti ve bu konuda yapılacak başlangıç araştırmaları için aşağıdaki literatürün incelenmesi önem arz etmektedir.

2. Yöneticiliğin İlmî Disiplinlerdeki Yeri

Öncelikle Kur'an araştırmalarında Râğib el-İsfahânî'nin (öl. 502/1108) *el-Müfredât*¹⁴ ile Muhammed Fuâd Abdülbaki'nin (1882-1968) *el-Mu'cemü'l-müfehres* adlı fihristi¹⁵ incelenecek ilk eserler arasında sayılabilir (bunlardan önce eserler de mevcuttur). Mukâtil b. Süleymân'ın (öl.150/767) *el-Eşbâh ve'n-nezâir*¹⁶ Ferrâ'nın (öl. 207/822) *Meâni'l-Kur'ân*¹⁷ ve Zeccâc'ın (öl. 311/923) *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*¹⁸ isimli eserleri önde gelen referans kaynakları arasında görülmektedir.

İslam yönetim ahlâkı ve siyaset felsefesine ilişkin telif edilen eserleri şöyle sıralayabiliriz: Fârâbî: *el-Medînetü'l-fâzıla (Ârâu ehli'l-medîneti'l-fâzıla-İdeal Şehir)*,¹⁹ *es-Siyâsetü'l-medeniyye ve'l-mulakkab bi mebdâii'l-mevcûdât*,²⁰ *et-Tenbih alâ sebîl-i's-saâde*.²¹ Mâverdi: *el-Ahkâmü's-sultâniyye, Nasihatü'l-mülûk*,²² *Teshîlü'n-nazar ve ta'cîlü'z-zafer*,²³ *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*.²⁴ Konu bağlamında temel alınan bu kaynakların dışında İslam bilginlerinin şu eserlerinin de incelenmesi önerilmektedir: İmâm Ebû Yûsuf (öl.182/798): *Kitabu'l-harâc*,²⁵ İbn Kuteybe (öl.276/889): *el-İmâme ve's-siyâse*,²⁶ İbn Miskeveyh (öl. 421/1030): *Tehzîbü'l-Ahlâk*, Nizâmü'l-Mülk (öl.485/1092): *Siyâsetnâme*,²⁷ İmam Gazzâlî (öl.505/1111): *et-Tibru'l-mesbûk*,²⁸ Yûsuf Has Hâcib (V./XI. y.y.): *Kutadgu bilig*,²⁹ İbn Teymiyye (öl.728/1328) *es-Siyâsetü'ş-*

¹³ Muhammed Esed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, çev. M. Beşir Eryarsoy (Yer yok mu?: Dübtaş Basım Yayın, tsz.), 72-73.

¹⁴ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddâl Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. M. Seyyid Kilânî - (Matbaatu Mustafa el-Bâbi el-Halebî, Kahire: 1961).

¹⁵ M. Fuâd Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerim* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982).

¹⁶ Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasan b. Beşir el-ezdi el-Belhî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1414/1994).

¹⁷ Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemi, *Meâni'l-Kur'ân* (Beyrut :Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1980).

¹⁸ Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es-Seri b. Sehl, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, thk. Abdülcelil Abduh Şelebi (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988).

¹⁹ Fârâbî, *İdeal Devlet, İdeal Devletin Yurttaşlarının Görüşlerinin İlkeleri* (Konya: Vadi Yayınları, 1997).

²⁰ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye el-mulakkab bi mebdâii'l-mevcûdât* (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1993); Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980).

²¹ Fârâbî, *et-Tenbih ala sebîl-i's-saâde*, thk. Ca'fer Âl-i Yâsîn (Beyrut: Dârü'l-Menâhil, 1405/1985); *Mutluluk Yoluna Yönelme*, çev. Hanifi Özcan (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005).

²² Mâverdi, *Nasihatü'l-mülûk*, thk. Fuâd Abdü'l-Mün'im Ahmed (İskenderiye/Mısır: Müesseset Şebâb el-Câmiâ, 1988); *Yöneticilere Tavsiyeler Kitabı, Siyaset Sanatı*, çev. Mustafa Sarıbayrak (İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000).

²³ Mâverdi, *Teshîlü'n-nazar ve ta'cîlü'z-zafer fi ahlâki'l-melik ve siyâsetü'l-mülk*, thk. Rıdvan es-Seyyid (Beyrut: Dârü'l-Ulûmü'l-Arabiyye, 1987); *Devlet Yönetimi*, çev. Mehmet Ali Kara (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2003).

²⁴ Mâverdi, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, thk. Mustafa es-Sekkâ, M. Şerif Sükker (Beyrut: Dârü İhyâi'l-Ulûm, 1988); *Din ve Dünya Edebi*, çev. Salâhaddin Kıp-Abidin Sönmez (İstanbul: Bahar Yayınevi, ts.).

²⁵ Ebû Yûsuf, Ya' kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfi, *Kitabu'l-harâc*, çev. Ali Özek (İstanbul: İstanbul Ün. İktisat Fakültesi Yayınları, 1970).

²⁶ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, Dîneverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. M. Tâhâ Zeyni (Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1387/1967).

²⁷ Nizâmü'l-Mülk, Ebû Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî, *Siyâsetnâme*, haz. Mehmet Altay Köymen (Ankara: TTK Basımevi, 1999; İstanbul: Timaş Yayınları, 1999).

²⁸ Gazzâlî, Ebû Hamîd Hucetü'l-İslâm M. b. Muhammed, *et-Tibru'l-mesbûk fi nasihati'l-mülûk*, thk. M. Ahmed Demec (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1407/1987); *Devlet Başkanına Öğütler*, çev. Osman Arpaçukuru (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2004).

²⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. Yaşar Çağbayır (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002).

şer'iyeye,³⁰ İbn Haldûn (öl.808/1406): *Mukaddime*,³¹ Kınalızâde Ali (öl.979/1572): *Ahlâk-ı Alâî*,³² Koçi Bey (XVII. yy): *Koçi Bey Risalesi*,³³ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (öl. 1176/1762) *Hüccetullahi'l-bâliğa*,³⁴ Osmanlı Devlet yönetiminde hukuk alanında esas alınan, Ahmet Cevdet Paşa'nın(1823-1895) başkanlığında hazırlanan "*Mecelle*" yi de bu bağlamda zikredebiliriz.

Keza siyer ve kamu yönetimi alanında telif edilmiş kitaplardan Ahmet Özel'in Türkçeye çevirdiği, Kettânî'nin (1886-1962) *et-Terâtibü'l-idâriyye'si*,³⁵ Muhammed Hamidullah'ın (1908-2002) *İslam Peygamberi*,³⁶ Ahmet Uğur'un *Osmanlı Siyasetnameleri* ile Kur'ân kavramları bağlamında; Süleyman Ateş'in *Kur'ân Ansiklopedisi*³⁷ Vecdi Akyüz'ün *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar*'ı,³⁸ Murat Sülün'ün *Kur'ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*³⁹ ve Muhammet Yılmaz'ın *Kur'ân'da Siyasi Düzenin Temel İlkeleri*⁴⁰ isimli kitaplarına müracaat edilmesi faydalı olacaktır.

3. Yönteme Dair Örneklem

Bu çalışma Kur'ân kavramları etrafında devlet adamı kriterlerini ele almaktadır. Öncelikle yöneticinin bir vasfına ilişkin başlık çerçevesinde müsbet kısım/Kur'ân'ın övdüğü meziyet ele alınmakta, bu husustaki Kur'ânî kavramlar topluca gösterildikten sonra ilgili âyetlere ve tefsirlerine yer verilmekte, daha sonra da sonuç değerlendirmesi yapılmaktadır. Ardından aynı yöntem yöneticinin menfi nitelikleri için uygulanmaktadır. Değerlendirmelerde güncel çıkarımlara da yer verilmektedir. Kur'ân'dan tespit edilen kavramların/bulguların makalede mukayeseli olarak ele alınması, yöntemin bütünlüğü ve başarısı bakımından önem verilen bir husus addedilmiştir. Şimdi bu yöntem çerçevesinde devlet başkanının/yöneticinin *itidalli ve ölçülü olma* vasfını, metodumuza örneklik teşkil etmesi bakımından aşağıda arz etmekteyiz.

3.1. İtidal ve Ölçülülük İlkesi

Kur'ân'da yöneticinin itidalli olmasının gerekliliğine işaret eden bazı kelime ve terkipleri şu şekilde belirtebiliriz:

*Vasat, ümmet-i vasat, evsât, kasd, kasdü's-sebîl, muktesid, muktesidâ (iktisad), sevâ-sevîyy/sevâü's-sebîl,*⁴¹ *adl, mîzân, kavâm/takvîm, istikâme, es-sırâtu'l-müstekîm, halîm(hilm), kâzîmine'l-ğayz (kazm-ğayz),*⁴² *sükûtu'l-ğadab, tebeyyün (tesebbüt), ğaddu's-savt.*⁴³

³⁰ İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm, *es-Siyâsetü's-şer'iyeye fi ıslahî'r-râî ve'r-raiyye*, thk. Beşir Muhammed Uyûn (Dimaşk: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 1405/1985); *es-Siyâsetü's-şer'iyeye*, çev. Vecdi Akyüz, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1985).

³¹ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Osmanlı tercümesi, Pirizâde M. Sâhib, haz. Yavuz Yıldırım vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008) ; çev. Zakir Kadiri Ugan (Ankara: Maarif Matbaası, 1954, 1957); haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981).

³² Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, çev. Hüseyin Algül (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ts.); *Ahlâk-ı Alâî*, çev. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007); *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâ-i*, Ayşe Sıdika Oktay (İstanbul: M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, Basılmamış Doktora Tezi, 1998).

³³ Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi*, Sadeleştiren ve çeviren Zuhurî Danışman (İstanbul: MEB Yayınları 1972), (Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yayınları, 1985); *Koçi Bey Risâlesi*, Seda Çakmakçıoğlu (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2008).

³⁴ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullahi'l-Bâliğa*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994).

³⁵ el-Kettânî, M. Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed Hasenî İdrîsî, *Nizamü'l-hükümeti'n-nebeviyye: et-Terâtibü'l-İdâriyye*, thk. Abdullah el-Hâlidî, (Beyrut: Dârü'l-Erkâm Übey el Erkâm, ts.); *et-Terâtibü'l-İdâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, çev. Ahmet Özel, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1991).

³⁶ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004).

³⁷ Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi* (İstanbul: Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı, ts.)

³⁸ Vecdi Akyüz, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar* (İstanbul: Kitabevi, 1998).

³⁹ Murat Sülün, *Kur'ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2000).

⁴⁰ Muhammet Yılmaz, *Kur'ân'da Siyasi Düzenin Temel İlkeleri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016).

⁴¹ Kavramların isim ve sıfat biçimleri kalın yazı tipi ile, mastarları normal olarak yazılmıştır. el-Bakara 2/143; el-Mâide, 5/12, 66; en-Nahl 16/9; Lokmân 31/19; el-Fâtır 35/32; el-Mümtehine 60/1; el-Mülk 67/22; el-Kalem 68/28.

وسط - أُمَّةٌ وَسَطٌ - أَوْسَطٌ - قَصْدٌ - قَصْدُ السَّبِيلِ - مَقْتَصِدٌ - مَقْتَصِدَةٌ (اِقْتِصَادٌ) - سَوَاءٌ - سَوَاءٌ - سَوَاءُ السَّبِيلِ; عَدْلٌ - مِيزَانٌ - قَوَامٌ/ تَقْوِيمٌ - اسْتِقَامَةٌ/ الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ - حَلِيمٌ (حَلْمٌ) - كَا ظَمِينِ الْغَيْظِ (كَلْمٌ-غَيْظٌ); سَكَوتُ الْغَضَبِ - تَبَيُّنٌ (تَثْبُتٌ) - غَضُّ الصَّوْتِ

Devlet adamının sahip olması gereken en önemli özelliklerinden biri aşırılıktan, ifrat ve tefrit davranışlarından kaçınmasıdır. Fevriyelik, ölçsüzlük ve israf toplum içinde onarılmaz yaralar açabilmektedir. Kur'ân'da mü'minin (mü'min yöneticinin) ölçülü olması ve tutumunda dengeyi gözetmesinin önemine yukarıda geçen çok sayıda kavramla, ilgili âyetlerde dikkat çekilmektedir. Kur'ân'da Yüce Allah'ın yöneticilik vasfıyla bağlantılı isimleri arasında bulunan Halîm, Hakîm ve Sabbâr sıfatları, O'nun itidale verdiği önemi göstermektedir.⁴⁴ "Adl" mastarından türemiş olan "itidâl" kelimesi Kur'ân'da geçmemekle birlikte, ona yakın manada yöneticilikle ilgili çok kavram bulunmaktadır. "Kıst", "vasat", "istikâmet" sözcükleri ile "iktisad" kökünden gelen kelimeler bu nevidendir.⁴⁵ İktisadın kelime manasının tutumlu hareket olduğunu ifade eden İsfehânî, onun " dengeli olmak, aşırı iki ucun tam ortası, itidalli davranmak, aşırılıktan kaçınmak ve orta yol" manasında olduğunu ifade etmiş, buna örnek olarak cömertliğin savurganlıkla cimrilik arası olduğunu belirtmiştir.⁴⁶ Bu kavrama; duygu, düşünce, ahlâk ve tutumdaki denge anlamı verilmekte, iki aşırı davranış/ifrat-tefrit arası "orta hal" diye tarif edilmekte, adalet kelimesinin bir manasının da "itidal ve istikâmet" olduğu belirtilerek Kur'ân âyetlerinde bu kelime ile eşanlamlı sözcüklerden örnekler verilmektedir.⁴⁷ Bu vasfı ideal devlet adamlığı karakter ve davranışlarının tezahürü açısından değerlendirdiğimizde, onun toplumun her kesimi için eşit mesafede olması, adil yönetim sergilemesi, bütçe harcamalarında dengeli davranması ve olaylar karşısında soğukkanlılığını yitirmeden doğru kararlar alabilmesi olarak ifade edebiliriz. Yönetim tutumunun bu yönüne ilişkin bazı âyetlerde mealen şöyle buyrulur:

"Elini 'boynuna asılı' hale getirme, onu büsbütün de açma!",⁴⁸ "Cezalandırarak olursanız, sadece cezalandırıldığınız kadarı ile cezalandırın"...⁴⁹ "...Bununla beraber, kötülüğün karşılığı, dengi bir kötülüktür. Kim de affedip barışırsa, onun ecri Allah'a düşer..."⁵⁰

Kur'ân yöneticinin aşırılıktan uzak, mutedil bir yönetim tarzı izlemesinin önemini vurgulamaktadır. Bu bağlamda toplumu için uhrevî gayeler güden devlet adamının, aynı zamanda halkın beklentisi olan dünyevî kazanımları için de çaba sarfetmesi önem arz etmektedir. Bakara sûresinde;

"وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا" "Böylece sizi mutedil bir ümmet kıldık ki Peygamber size şahit (model) olsun, siz de insanlara şahit olasınız..."⁵¹ diye buyrulmakta, müminlerin iki dünya dengesini iyi sağlamaları ve ister bireysel isterse kamusal işlerin buna göre düzenlenmesinin gereğine dikkat çekilmektedir.

İbn Atıyye el-Endelüsî (öl. 541/1147) Muhammed (a.s.) ümmetinin (iktidarı sürecinde) din hususunda itidalden uzaklaşıp aşırılığa sapmamaları nedeniyle bazı ulema tarafından "vasat ümmet"

⁴² Âl-i 'Imrân 3/134; Hûd 11/75, 87; el-Furkân 25/67; er-Rahmân 55/7-9; el-İnfîtâr 82/7.

⁴³ en-Nisâ 4/94; el-A'râf 7/154; Lokmân 31/19; el-Hucurât 49/6 (Tebeyyün=tesebbüt: sebât, Dâmegânî, Kâmusu'l-Kur'ân, 91)

⁴⁴ en-Nisâ 4/11; İbrahim 14/5; et-Teğâbün 64/17.

⁴⁵ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât, Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu (İstanbul: Yarnın Yayınları, 4.Basım, 2015), 792-793, 1074-1075.

⁴⁶ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 404.

⁴⁷ *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nde Kur'ân'ın itidale verdiği önemi gösteren örnekler arasında; harcamalarda (el-İsrâ 17/29; el-Furkân, 25/67), dünya ve âhret işlerine yönelmede (el-Bakara 2/201), dostluk ve düşmanlıkta (el-Bakara 2/193-194; el-Mâide, 5/8) ve cezalandırmada aşırılığı yasaklayan âyetler (el-Bakara 2/178; en-Nahl 16/126) belirtilmekte, hadislerde de aşırı sevginin gözü kör, kulağı sağır edebileceği uyarısında bulunduğu, insanların sevdiklerini ölçülü sevmeye çağrıldığı, aşırılığın eski toplumların yıkımını hazırlayan, dinin yasakladığı kötü bir huy olduğu kaydedilmektedir. Mustafa Çağrıncı, "İtidal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/457.

⁴⁸ el-İsrâ 17/29.

⁴⁹ en-Nahl 16/126.

⁵⁰ eş-Şûrâ 42/40.

⁵¹ el-Bakara 2/143.

(أُمَّةً وَسَطًا) diye tarif edildiğini söylerken,⁵² Reşîd Rızâ (öl. 1935) “vasat ümmet” terkihiyle, Kur’ân’ın müminler topluluğunu bu vasıfla nitelemesinin, İslamiyet gelmeden önce Yahudiler ve müşrik Araplar gibi bazı toplulukların maneviyattan tamamen uzaklaşıp dünyevî hayata aşırı dalmış olmalarına dayandırmaktadır. Ona göre Hıristiyan, Mecûsi ve bazı Hint tarikatına mensup kimseler fitrata göre hareket etmeyip, dünyevî lezzetlerden sırt çevirerek kendilerini ruhbanlığa verirken, Müslümanlar bütün bu aşırılıkları reddedip din-dünya dengesini gözetip ılımlı bir yol izlemiş, işte buna uygun teşekkül eden toplum yapısı da Kur’ân’da bu isimle anılmıştır.⁵³ Esasen, Kur’ân insanın ahiret için çalışırken dünyadan da nasibini unutmamasını emretmesi⁵⁴ hasebiyle yöneticinin halkı için bu vasatı sağlama görevi bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle, toplumun manevi değerlerini koruma ve geliştirmeye çalışırken aşırılık ve zorlamaya sapan tutumlara yönelmemesi/engel olması, seküler yaşamın da gereklerini karşılayacak çalışmaları gerçekleştirmesi ve dengeli bir yönetim tarzı sergilemesi istenmektedir. Yani toplumun talep ve ihtiyaçlarının ortak bir noktada adilane çözümlendiği, din-dünya dengesinin oluşturulduğu bir nizamın inşası. Tıpkı çok sayıda etnisiteye sahip Medine İslam Devleti’nde tesis edildiği gibi.

İdeal yöneticinin ılımlı/dengeli, ifrat-tefritten uzak olduğuna işaret eden Kur’ânî bir kavram da “iktisâd” kökünden gelen “muktesid” (مُقْتَصِدٌ) kelimesidir. Kur’ân, Hz. Peygamber döneminde Ehl-i Kitab içinde de onların din anlayışına aykırı hareket eden, aşırıya gitmeyen, orta yolu izleyen gruplardan “ümme-i muktesida” diye bahseder.⁵⁵ Bunlar da yukarıdaki âyette “ümme-i vasat” kavramında işaret olduğu üzere, ruhbanlığa ve aşırılığa yönelmeyen, ilahi emirlere uyma konusunda orta seviyede çaba sarfeden, bununla birlikte dünyevi işlerden kendilerini soyutlamayan topluluklar ve tabii ki bunları yöneten kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Fâtır sûresinin bir âyetinde, din-dünya dengesini gözetip, orta yolu izleyen topluluklar “muktasid” vasfı ile, iki uç tarafın orta yerinde zikredilir. Bu âyetten anlaşıldığı kadarıyla, kimi gruplar ve bunları yönetenler dini gerçekleri saptırarak yanlış tutum izlemiş, kimisi dinî hakikatler yolunda ileri düzeyde yaşam sergilemiş, kimisi de hem dinî hem dünyevî işleri bir arada yürüterek orta karar bir yolu takip etmişlerdir. Bu husus şöyle beyan olunur:

ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ إِذِنَ اللَّهُ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ

“Daha sonra Biz, seçtiğimiz kullarımızı Kitab’a mirasçı kıldık; içlerinden kimi nefesine zulmetmekte, kimi orta karar, kimi ise Allah’ın izni ile hayırda önde gitmektedir ki büyük üstünlük budur.”⁵⁶

Fahreddin er-Râzî’ye göre birinci gruptakiler, Allah’ın buyruklarını terk edip yasaklarını çiğneyenler (dünyevî işlere dalanlar)dır. Bu kimseler “kendilerine kötülük eden/zulmeden-zâlim” vasfıyla anılmışlardır. “Sâbık bi’l-hayrât/hayır işlerinde yarışanlar” diye anılanlar, ilâhî buyruklara itaat için çaba harcayan ve Allah’ın izniyle amaçlarına ulaşan (uhrevî işlerle yoğunlaşan) kimselerdir. “Orta yolu izleyen”, “muktasid” vasıfla tarif edilenler ise -dünyevî işlerle de meşgul olduklarından manevi yaşamda- her zaman başarılı olmasalar da ilâhî emirlere karşı gelmemek için gayret sarfedenlerdir.⁵⁷

Kur’ân aşırıya kaçmamayı, ılımlı tutum ve orta yolu izlemeyi ifade eden başka kelime ve terkipleri de kullanır. Meselâ, “iktisâd” kelimesinin mastarından türemiş olan “kasd” (قَصْدٌ) sözcüğü ile “kasdü’s-sebîl” terkihi ve “ğadd” (عَصَى) fiilinin emir kipi bu kabildendir.⁵⁸ Bu bağlamda, Lokmân sûre-

⁵² el-Bakara, 2/143. İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Girnâtî, *el-Muharrerü’l-Vecîz fi Tefsiri’l-Kitâbi’l-Azîz*, 1/219 (Devha : Vizaretü’l-Evkaf ve’ş-Şuuni’l-İslamiyye, 1436/2015).

⁵³ Reşîd Rızâ - Muhammed Abduh, *Tefsirü’l-Menâr* (Kahire: Dârü’l-Menâr, 1954), 2/4-5.

⁵⁴ el-Kasas 28/77.

⁵⁵ el-Mâide 5/66.

⁵⁶ el-Fâtır 35/32.

⁵⁷ Ebû Abdillâh er-Râzî, (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin, *et-Tefsirü’l-Kebîr: Mefâtihi’l-ğayb* (Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1934), 26/24-25.

⁵⁸ Lokmân 31/19.

sinde, onun oğluna yaptığı tavsiyede, yürüyüşünde orta yolu tutmasının gerekliliğine “kasd” kelimesi ile, sesini alçaltmasını istemesine de “ğadd” fiilinin emir kipiyle işaret edilmiştir.⁵⁹ Kur'an'da aşırılığı yasaklayan, dengenin/ölçü ve kıvamın tutturulmasını, orta/doğru yolun tercih edilmesini emreden başka kavramlar da mevcuttur. Mîzân, kavâm/takvîm, istikâmet/sırat-ı müstakîm, sevâ/sevâu's-sebîl, kelimeleri bunlardandır.⁶⁰ Öfkenin fitrî bir hal olduğuna işaret eden Kur'an, öfkesi galeyana gelip de geri yutan (kontrol edip bastıran), kusurları hoş görüp bağışlayan müminleri (mümin idarecileri) övmekte, onları Allah'ın sevdiği iyi kimseler (muhsinîn) olarak nitelemektedir. Âl-i 'İmrân sûresinde öfkelerini yutabilenler “kâzimîne'l-ğayz” diye tarif edilmekte, 159. âyette Uhud Savaşı'nda ordu komutanı Hz. Peygamber'in yerinden ayrılan genç okçulara aşırı tepkide bulunmadığı, (öfkesini yutup) yumuşak/ölçülü davrandığı zikredilir. Sûrenin 158. âyetinde de şöyle buyrulur:

...Hele o öfkelerini yutanlar ve insanların kusurlarını bağışlayanlar. İhsan üzere davranışta bulunanları Allah sever.”⁶¹

Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının karakterlerini incelediğimizde, itidal ve ölçülü olmayı esas aldıklarını, yönetimlerinde sertlik ve aşırılık yerine, ılımlılık ve ölçülü davranmayı şiar edindiklerini müşahade etmekteyiz. Sözelimi, Hz. Yûsuf'un Kur'an'daki hikayesinin sonunda, Mısır azizi olduğunda kendisine onca eziyette bulunan kardeşlerini cezalandırmak yerine, öfkesini yutarak affetmesi (Yûsuf 12/111), Belkıs'ın, Hz. Süleyman'ın İslam'a girmesi yönünde tehditkar mektubunu aldığı anda devlet ricalinin öfkeyle, kuvvetlerine güvenerek, onu karşı hamleye çağırdıklarında soğukkanlılığını yitirmeden onları istişareye davet etmesi, adamlarını mektubun sahibine göndererek kudretini ve niyetini öğrenmeye çalışması (Neml 27/30-35), keza Zülkarneyn'in sefer sırasında karşılaştığı (tanımadığı/kafir) bir kavmi (itidalini kaybederek) cezalandırmak yerine bağışlamayı tercih etmesi (Kehf 18/86-87), devlet başkanının bu özelliğini yansıtan örnekler arasındadır.

Hz. Peygamber (s.a.s.) devlet işlerinin organizasyonu ve düşmanlarla mücadele sürecinde ölçülü olmayı, teenni ile hareket etmeyi ve tedriciliği esas almış, aşırılığa izin vermemiştir. Yönetim işlerini sükûnet ve suhuletle, fevri davranışlardan uzak biçimde icra eden Allah Resûlü (s.a.s.) en azılı düşmanlarla mücadelesinde taşkınlıklara müsaade etmemiş, savaş hukuku çerçevesinde ilâhî ahkâmı uygulamıştır. Bu hukuk dâhilinde Müslümanlar yalnız kendilerine kılıç çekenlerle savaşmış, masumlara; çocuk, yaşlı ve kadınlara dokunmamış, evlere, mabetlere, ekinlere ve hayvanlara zarar verilmemiştir. Keza, dönemin aşırılık işareti olan teamüllerinin aksine, düşman cesetlerinin uzuvlarının kesilerek beden bütünlüğünün bozulması (müsle) yasaklanmıştır. Allah Resûlü'nün (s.a.s.) Mekke'nin fethi sırasında can düşmanı olan yüzlerce müşriği affedip cezalandırmaması, yakınlarının ve ashabının ölümüne sebep olanlardan taşkınlıkla hınç almaması, onun bu vasıfla ne kadar temayüz ettiğini gösterir.⁶²

Yönetimde itidal vasfının önemi kadar bunun zafiyet olarak görülmemesi bakımından muhatabı ve ölçüsü de mühimdir. Bu konudaki âyetlerde münafık ve kafirlere karşı izzetli/tavizsiz davranılması, müminlere karşı da alçak gönüllü yaklaşılması emredilmiştir. Kur'an bu bağlamda yöneticilerin kafirlere karşı “izzetli” (eizza = أَعِزَّةٌ), şedîd (eşiddâ = أَشَدَّاءٌ) ve gılzatli (غِلْظَةٌ = sert), müminlere karşı da merhametli (رُحَمَاءٌ) davranılmasını emretmektedir. İşte Kur'an'ın dikkat çektiği, devlet adamında ol-

⁵⁹ Lokmân 31/19.

⁶⁰ el-Bakara 2/108; el-Mâide 5/12; el-Furkân 25/67; et-Tîn 95/4. Fatihâ sûresinde de “gazaba uğrayanların ve ölçüyü kaçıranların yoluna uyulmaması yönünde ikaz yapılırken, Hûd sûresinde de “istikâmet” üzere olma/dengenin muhafaza edilmesi “ فَاسْتَقِيمْ ” كَمَا أَمَرْتُ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ ” cümle-i celilesi ile emredilmiştir (el-Fâtihâ 1/6-7; Hûd 11/112).

⁶¹ Âl-i 'İmrân 3/134.

⁶² M. Yaşar, Kandemir, “Muhammed” (şahsiyeti), *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/421-426; Ahmet Akgül, *İslam Davası ve Adil Düzen* (İstanbul: Risale Yayınları, 1991), 71-87.

ması gereken itidal ve denge ölçüsü budur. Kâfirlere karşı sert ve metanetli duruş, müminlere karşı ılımlı/toleranslı yaklaşım.⁶³

Allah Resûlü'nün (s.a.s.) insanları İslam'a ısındırma yöntemleri arasında itidal ve tedriciliğe önem verdiği dikkat çekilen bir değerlendirmede, onun dinin özümsemesi ve ibadetlerin yerleşmesi için "tertîp-tedric" kuralına/sünnetullah'a önem verdiği, aceleci ve aşırı tutumların insanları yapacakları konularda soğutmaya ve başarısızlığa yol açtığı belirtilmekte, içki, kumar ve faizin aşamalı olarak kalkmasının bu bağlamda bir başarı olduğu kaydedilmektedir.⁶⁴ Bu husustaki bir başka değerlendirmede de, Allah Resûlü'nün (s.a.s.) realist bir kişiliğe sahip olduğuna dikkat çekilerek onun gerçekler ışığında ölçülü olmaya önem verdiği misallerle anlatılmaktadır. Bu konudaki bir anekdotta hanımı Meymûne'nin (r.a.) Mekke'nin fethedilmesi halinde Beyt-i Makdis'te namaz kılmayı adadığını belirtmesi üzerine, onun buna gücünün yetmeyeceğini, bunun yerine kandillerinde yanacak yağ göndermesi halinde oraya gitmiş gibi olacağını ifade ettiği kaydedilmiştir.⁶⁵ Onun bu ifadesinden, bir yöneticinin yerine getirilemeyecek hususlarda çevresine karşı dengeli konuşması, ölçülü hareket etmesi ve olur olmaz söz vermemesi sonucunu çıkarmak mümkündür.

Kur'ân'da çoğul isim olarak zikredilen, "öfkenin yutulması" anlamındaki "kazm" (كظم) kelimesi sözlükte soluğun/nefesin çıktığı yer olarak geçmekte, "kazmu'l-ğayz" (كظم الغيظ) terkihiyle "öfkenin yutulması, bastırılması"nın kastedildiği, "kuzime fülânun" ifadesinin de "Falanın nefesi tutuldu." manasında olduğu kaydedilmektedir.⁶⁶ Neseî (öl. 710/1310) "ğayz"ın aslında öfkeden kalpteki hararetin (kan dolaşımının) artması anlamında olduğunu söyleyerek, öfke kontrolünün önemine işaret eden şu hadisi nakleder: "Kim öfkesinin gereğini yapacakken yutarsa, Allah onun kalbini güven ve imanla doldurur."⁶⁷ İdeal mümin hem öfke (gadab) hem de hiddet (gayz) anında nefesine hâkim olan, sinirlerini dizginleyen, affedip bağışlama erdemine sahip olan karakterdir. Bu konudaki bir âyette: "Onlar ki; büyük günahlardan ve yüz kızartıcı suçlardan uzak dururlar, öfkelendiklerinde bağışlarlar."⁶⁸ diye buyrulurken, bir hadis-i şerifte de güçlü olanın güreşte rakibini alt eden değil, öfkesine hâkim olan kimse" olduğu belirtilmektedir.⁶⁹ Bu hadisten, yöneticinin öfke anında hatalı karar alabileceği sonucu çıkarılabilir.

Kur'ân'da Hz. Mûsâ'nın kavmine ve Hz. Hârûn'a öfkelenip itidalini kaybettiği ve kardeşinin sakalını çektiği zikredilir.⁷⁰ İlgili âyetlerde İsrailoğulları lideri Hz. Mûsâ'nın öfkeli davranışının akabinde yatıştığı ve pişman olduğu -bir nevi kardeşinden özür mahiyetinde- kendileri için bağışlanma dilediği beyan edilmekte, öfkenin problemliliğine dikkat çekilmekte, mezkûr hadisede yaşananlara benzer durumla karşılaşıldığında nasıl bir yol izlenmesinin gerektiğine işaret edilmektedir. Bu husus ilgili diğer âyetlerle birlikte ele alındığında; yöneticinin hüküm verirken haklıyı-haksızı iyi araştırıp ayırt etmesi, düşmanları sevindirecek, dostu küçük düşürecek muamelede bulunmaması ve soğukkanlılığını yitirmeden hareket etmesinin gereğine dikkat çekildiği, itidal ve ifrat davranışlarının çift taraflı olarak didaktik hadiseyle tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili âyetlerde, Hz. Mûsâ'nın öfke ve üzüntüsüne "gadbân-esif (غَضْبَانَ أَسِيفًا)" ifadesiyle, öfkesinin yatışmasına da "sukûtu'l-gadab" عَنْ مَوْسَى الْعُضْبُ cümlesiyle işaret edilmektedir.⁷¹

⁶³ Âl-i 'Imrân 3/159; el-Mâide 5/54; et-Tevbe 9/123; el-Fetih 48/29; el-Münâfikûn 63/8.

⁶⁴ Akgül, *İslam Davası ve Adil Düzen*, 71-87.

⁶⁵ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002), 271, 372.

⁶⁶ Âl-i 'Imrân 3/134; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât (Kur'ân Kavramları Sözlüğü)*, çev. Abdülbaki Güneş- Mehmet Yolcu, 854-855.

⁶⁷ en-Neseî, Ebû'l-Berekât Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Tefsirü'n-Neseî: Medârikü't-tenzîl ve hakaikü't-te'vîl*, der. İbrâhim M. Ramazan (Lübnan/Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1408/1989), 2/ 391-392.

⁶⁸ eş-Şûrâ 42/37.

⁶⁹ Müslim, "Birr", 106.

⁷⁰ el-Â'râf 7/150-154; Tâhâ 20/ 86-98.

⁷¹ el-Â'râf 7/150, 154. İsfahânî, sükutun aslında konuşmayı bırakmak ve bir tür hareketsizlik olmasından istiare ile âyette öfkenin yatışması anlamının kastedildiğini belirtmektedir. *el-Müfredât*, 470.

Sonuç olarak Kur'ân'ın itidal vasfı noktasında talep ettiği/övdüğü devlet adamı şöyle olmalıdır: İfrat ve tefritten uzak durmalı, orta yolu/vasatı izlemelidir. Ölçülü olmaya ve işlerini dengeli/istikrarlı biçimde yürütmeye önem vermelidir. Kamu kaynaklarında israfa/ifrata kaçmaktan, hizmetlerini ağırdan alarak, savsaklayıcı tarzda yapmaktan kaçınmalıdır. Tutumlu/muktesit olmalı, iktisat/denge politikasını izlemelidir. Halkına karşı ılımlı ve soğukkanlı, düşmanlarına karşı tavizsiz/sert, zorluklara karşı da metanet sahibi olmalıdır.

Bu vasa sahip olmak isteyen devlet adamı davranışlarının düzeyini, zaman ve yerini iyi ayarlamalıdır. En son söyleyeceği kelamı başta sarf etmemeli, başlayacağı bir işin sonucunu da önceden hesap etmeli, tedbiri elden bırakmamalıdır. Akl-ı selîm olan bu karakterdeki devlet adamı tutarlı ve istikrarlıdır, uyumu (insicamı) gözetendir. Mutedil yöneticinin kararlarında istikrar vardır. Bugün verdiği kararı, söylediği sözü önemli bir durum olmadan, yok sayarak farklı bir tutuma yönelmez, çizgisini bozamaz. Sözleri ve fiilleri birbiriyle uyumludur. Hep denge unsurudur, ihtilafların çözümünde yer alır. Sağduyuludur. Fevri davranma yerine sükûnet ve temkini tercih eder, öfkeli iken iyi düşünmeden karar vermekten sakınır. Dizginleri bırakmamak kaydıyla, yerinde ve zamanında öfkenin faydalı olduğu, öfkenin esiri değil, kendimize hizmetçi yapmanın gerektiğinin ifade edildiği bir değerlendirmede, öfke ve kindarlığın sakıncaları, dozu ve kullanım durumuyla ilgili dikkat çeken bazı tespitler kaydedilir.⁷²

3.2. İtidalsizlik/Ölçsüzlük ve Aşırılık

Kur'ân'da yöneticinin itidalsizlik, ölçsüzlük ve aşırılığına işaret eden bazı kelime ve terkipleri şu şekilde sıralayabiliriz:

*İsraf, müsrif, müsrifün(în), tebzîr, mübezzirîn, külle'l-bast, fûrut(fert), tefrit, bağzâ, ğayz, ğuluwv, hamiyye câhiliye, sehat,*⁷³ *utuww/ıtıyy, tuğyân, tâğût, tâğûn(în), bağy, bâğûn(în),*⁷⁴ *i'tidâ (adv), teaddî, 'âdûn, mu'ted(ûn/în).*⁷⁵

إسراف - مسرف - مسرفون/(ین) - تبذیر - مبذیرین - كَلَّ الْبَسْطُ - فُرُط (فرط) - تفریط - بغضاء - غیظ - غُلُو - حمیة جاهلیة - طاغوت عتو - عتو - علو - طغیان طاغون/(ین) - بغی - باغون/ین - اعتداء - تعدي - عادون - معتد - معتدون/(ین).

Devlet adamının fevrî davranması, itidali kaybedip sınırı aşması ciddi neticeleri olan olumsuz bir vasıftır. Zira devlet işleri sağduyu ve temkinle icra edilir. Şâyet devlet adamı gerçekleşmiş/gerçekleşecek olaylar karşısında sabırsız/metanetsiz davranırsa, kendisi ve halkı için geri dönüşü olmayan ağır sonuçlara sebep olabilir. Çalışmamızda yer alan menfi mizaçtaki devlet adamlarına ilişkin âyetler incelendiğinde, onların inançsız olmalarının yanında, hadlerini aştıkları, halklarını da aşırılığa zorladıkları görülecektir.

⁷² Bu konudaki tespit ve değerlendirmeler bazı anekdotlarla karşılaştırmalı olarak şöyle anlatılır: “Öfke yağmur gibidir; azı rahmet, çoğu felakettir. Bir Arap atasözünde: ‘Yiğit savaşta, dost tasada, olgun adam öfkede belli olur.’ denilmiştir. Kaynaklarda, Ömer b. Abdülaziz’in bir suç işlemiş olanın cezasını, sinirlenip hakkını yememek için üç gün sonra verdiği anlatılır. Zira öfke akla örtüdür. Ceza vermede zaman ve şartlar göz önünde tutulmalıdır. İdarecilikte bazen öyle zamanlar olur ki, önemli konumdaki bir görevlinin işlediği bir suç, içinde bulunulan şartlar nedeniyle görmezden gelinebilir. Mesela, savaş zamanında önemli bir devlet görevlisinin işlediği suç veya seçime yaklaşıldığı bir dönemde bir siyasetçinin suçu, o kişinin ileride gerekli olacağı düşüncesiyle cezasız bırakılabilir (ertelenebilir). Öfkeli ve kinci olan fevri olur, fevri olanın kararları eğri olur. Tarihte başarıya ulaşmış devlet adamlarını incelediğimizde, teenniyle hareket edenlerin başarıya ulaştıklarını, sonuçlarını düşünmeden sağduyusuz, hırs ve fevrilikle hareket edenlerin de hüsrana uğradıklarını görürüz.” Recep Muhlis Gür, *Liderin Kitabı* (Ankara: Kitap Aşkı Yayınları, 2017).

⁷³ Âl-i ‘İmrân 3/118,119; en-Nisâ 4/171; el-En‘âm 6/31; et-Tevbe 9/58; Yûnus 10/83; el-İsrâ 17/26-29, 81; el-Kehf 18/28; Tâhâ 20/45,127; ez-Zümer 39/56; Mü‘min 40/28, 34; Fetih 48/26.

⁷⁴ Yûnus 10/90; Meryem 19/69; Tâhâ 20/24, 45, 127; el-Furkân 25/21; el-Kasas 28/76; et-Tûr 52/32; el-Mülk, 67/21; el-Kalem 68/31.

⁷⁵ el-Bakara 2/194; en-Nisâ 4/114; el-Mâide 5/78; et-Tevbe 9/10; Yûnus 10/74; en-Nahl 16/62; el-Mü‘minûn 23/7; el-Kalem 68/12; el-Ma‘âric 70/31.

Kur'ân, haddi aşma karakterini "fürut" (فُرُطٌ, mastarı, fert) sözcüğü ile de ifade etmekte, Firavun'un, Hz. Mûsâ ve kardeşi Hârûn'a (a.s.) karşı takındığı tavır, Kur'ân'da, "fürut" ve "tuğyân" kelimeleriyle ifade edilmektedir.

İkisi de (Hz. Mûsâ ve Harun) "Ya Rabb! Onun bize karşı gerektiği gibi davranmayacağından ya da taşkınlık edeceğinden endişe ediyoruz." dediler.⁷⁶ Bu bağlamdaki bir âyette müşrik liderlerin haddi aşma karakterleri "fürut" kelimesiyle beyan edilmektedir:

...وَلَا تُطِيعْ مَنْ أَغْلَقْنَا قَلْبَهُ عَن ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوِيَهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا

"Gönlünü Bizi anmaktan gafil kıldığımız için arzu ve ihtiraslarına uyan, haddini aşan kimselere itaat etme." ⁷⁷

Kur'ân yönetim tutumlarını kınadığı devlet adamlarının aşırılıklarının yanı sıra vazifelerinde yaptıkları kusur ve ihmaller sebebiyle de hüsrana uğrayacaklarını belirtmekte, bu durumu "tefrit" (تَفْرِيطٌ) sözcüğü ile ifade etmektedir. Vazifelerde aşırılığa kaçma da yavaştan alıp ilgisiz davranma da iki uç tutum olduğundan, kamu işlerinde ikisi de sakıncalıdır. Müşriklerin "tefrit" vasfına işaret eden bir âyette bu husus şöyle şöyle beyan edilmektedir:

...قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلَى مَا فَرَطْنَا فِيهَا وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَى ظُهُورِهِمْ

"...Sonunda (Kıyamet) saat(i) gelip çattığımda, günah yüklerini sırtlarına yüklenmiş olarak; "İşlediğimiz kusur ve noksanlardan dolayı yazıklar olsun bize!" derler..."⁷⁸

Menfi yönetim tutumuna sahip olan yöneticinin ifrat/aşırılık noktasında bir zaafı da sinirlerine hâkim olamaması, öfkesini yutmamasıdır. Öfkesine hâkim olamayan bu karakter, nefsanî sâiklerle haddi aşmakta, halkın içinde kendi düşüncesinde olmayan kişi ve gruplara karşı saldırgan tutum izlemektedir. Kur'ân'ın reddettiği devlet adamının bu mizacını Kur'ân şöyle ifade etmektedir:

قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ... وَإِذَا لَقَوْكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ قُلْ مُؤْتُوا بِغَيْظِكُمْ

"Öfkeleleri ağızlarından taşmaktadır; sinelerinin gizlediği ise daha büyüktür. Bunlar sadece sizinle karşılaştıklarında "İman ettik." diyorlar; yalnız kaldıklarında ise size karşı olan hınçlarından parmaklarını dişliyorlar. De ki: Geberin kininizle!..."⁷⁹

Keza Kur'ân devlet adamının aşırılığını, kendisi gibi olmayana/düşünmeyene karşı kibir kaynaklı taassup ve öfke davranışını "hamiyye-i cahiliyye" (حمية جاهلية) diye vafetmekte, cahiliyye dönemi yöneticilerini bu suretle kınamaktadır. "Cahiliye" kavramı hakkındaki bir değerlendirmede, bu kavramın gerek dönemin şiirlerinde gerekse Kur'ân ve hadislerde "temkinli/ağırbaşlı" ve "akıllı olma" anlamındaki "hilm" (حلم) vasfının zıddı olduğu, bu mana düşünüldüğünde müşrik yöneticinin bilgisizlikten ziyade, hiddetle iradesini kaybedip parlayan, öfkeyle düşüncesiz hareket eden, sabırsız kimsenin sorumsuz davranışını ifade ettiği belirtilmiştir.⁸⁰

Kur'ân, halkına karşı "haddi aşan" davranışı sebebiyle kınadığı yöneticilere "uluuv" (عُلُوٌّ) ve "isrâf" (إِسْرَافٌ) vasıflarıyla da dikkat çekmektedir. Bu konudaki bir âyette şöyle buyrulur:

إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَجَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعًا يَسْتَضِعُّ طَائِفَةً مِّنْهُمْ يُدَبِّحُ أَبْنَاءَهُمْ وَيَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ

⁷⁶ Tâhâ 20/45; et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Tefsirü't-Taberî: Câmi'ü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1405/1984),

⁷⁷ el-Kehf 18/28.

⁷⁸ el-En'âm 6/31.

⁷⁹ Âl-i 'İmrân 3/118-119.

⁸⁰ Adem Apak, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, ed. Mustafa Çağrıncı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), 15-19.

"Firavun, ülkesinde iyice zorbalaşmış ve halkını gruplara bölerek içlerinden bir zümreyi köleleştirmişti; bunların oğullarını teker teker boğazlatıyor, kadınlarını ise sağ bırakıyordu. Gerçekten bozuculardandı..."⁸¹

Tefsirlerde "isrâf" kelimesine "şirk koşma" manasının yanında, "ölçüyü aşma/aşırıya kaçma" anlamı da verilmiştir.⁸² Mü'min sûresinin 28. âyetinde, Firavun, yalancı-aşırı kimse (مُسْرِفٌ كَذَّابٌ) olarak belirtilmekte, Yûnus sûresinin 83. âyetinde de zulümde aşırıya giden bu karakter "müsrifin" (aşırı) zümresinden "zorba" biri olarak tanımlanmaktadır.⁸³ Bu noktadan bakıldığında da Firavun, Nemrud ve Mekke liderlerinin itidal ve ölçü konusunda zafiyet içinde olduklarını ilgili Kur'ân âyetlerinde görmekteyiz. Onlar kendisi gibi düşünmeyen, kendisini doğru yönetim tutumlarına çağıran muhalif gördükleri kimselere ve masum/mustazaf halka karşı korku ve ön yargı içinde ölçsüz davranışlar sergilenmiş, zulüm ve cinâyetler icra etmişlerdir.

İbn Mes'ûd'dan (ra) rivâyet edilen ve üç defa tekrarlandığına dikkat çekilen bir hadis-i şerife göre söz ve davranışlarda ileri gidip haddi aşanların (bireyin/yöneticinin) helâk oldukları "هَلَكَ الْمُتَنَطَعُونَ" cümlesiyle ifade buyrulmuştur.⁸⁴ Ebû Yûsuf'un halife Hârûn Reşîd'e yaptığı şu nasihat, aceleyle karar vermenin sakıncalarını kul hakları çerçevesinde göstermesi bakımından manidardır: "Hevâ ile emir vermekten, öfke ile iş yapmaktan sakın. Yöneticilerin yolunu aydınlatacak nur, ancak hadleri tatbik etmek, araştırmaya ve açık kanıtlara dayanmak suretiyle hakkı sahibine teslim etmektir."⁸⁵ Bu bağlamda benzer bir değerlendirmeyi de Kınalızâde yapmaktadır. Ona göre insanda mühim üç kuvve bulunmakta, gazab kuvvetinin yerinde ve zamanında kullanılması halinde etkili olacağını ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in, hâkimin gazaplı olduğunda hüküm vermemesini tavsiye ettiğini de belirten Kınalızâde, Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülaziz'in bu durumlarda cezayı tehir ettiklerini veya bundan vazgeçtiklerini söyler.⁸⁶ Bu hususta nakledildiğine göre, Hz. Ebû Bekr vasiyetnamesine, Hz. Ömer ile arasındaki denge siyasetine dikkat çeken şu satırları kaydettirmiştir. "Onun şiddet yönü benim yumuşaklığımı dengeler. İş kendi başına kaldığında öfke ve şiddet gibi hallerden geçer (öfkeye kapılır). Ben bir adama kızdıysam da, o yumuşaklık gösterir, ben yumuşaklık gösterince o sert davranır."⁸⁷ Hz. Ömer de sağduyu ve itidal konusunda şöyle demiştir: "Bu devlet idaresine ancak zaafsız bir yumuşaklık ve tahakkümsüz bir kuvvet ile hâkim olunur."⁸⁸

Hasılı, itidalsiz/muvazeneyi kaybetmiş devlet adamı kısaca şöyle tarif edilebilir: Bu karakter söz ve davranışlarında dengesiz ve ölçsüzdür. Dengesizlik özelliği sebebiyle su-i niyet besleyen çevrelerin istismarına açıktır. Bazen çok uçlarda, bazen çok geridedir. Tutarsız ve uyumsuzdur. Benimsediği hususlara gözü kapalı bağlanır, olumsuz yönlerini düşünmez. İleride uzlaşabileceğini, yönetimde kendilerinden fayda görebileceğini düşünmeden karşıt görüşte olanlara aşırı tepki içindedir. Uluslararası ilişkilerde uzlaşmaz tutum sergilediğinden, halkı bu durumdan olumsuz yönde etkilenir. Onun için orta yol yoktur. Hadiselere metanetle/ölçülü yaklaşmayıp aşırı tepki verdiği için, davranışının sonuçlarının kendisini ve yönetimini zor durumda bırakması beklenir.

⁸¹ el-Kasas, 28/4.

⁸² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Kahire: el Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1979), 3/ 41; es-Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celalüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsiri'l-me'sûr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983), 5/610; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (Ankara: Akçağ Basım Yayın, 1995), 5/254.

⁸³ Yûnus 10/83; el-Mü'min 40/28.

⁸⁴ *Müslim*, "İlim", 3 (2055).

⁸⁵ Ebû Yûsuf, *Kitabu'l-Harâc*, 27-30.

⁸⁶ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç, *Ahlâk-ı Alâî'den Yöneticilerin Bilmesi Gereken Bazı Vasıflar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 180-181.

⁸⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, haz. Mahir İz (Yer yok mu? Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 130-137.

⁸⁸ Mustafa Özel, *Liderlik Sanatı* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 104-113.

4. Kur'ân'da Devlet Adamının Vasıfları

Kur'ân'da devlet adamının vasıfları yukarıda örneklem bahis çerçevesinde, müsbet ve menfi yönleriyle ele alındı. Şimdi de bu vazifeyi icra edenleri izah edelim. Kur'ân yönetici ve yardımcısını; imâm, halife, ulu'l-emr, melik, azîz, sultân, vezir/rid', seyyid, ekâbir/ küberâ, cebbâr, vekîl kavramlarıyla ifade etmektedir. Bunun yanında Kur'ân'da "makam sahiplerini" ifade etmek üzere "emr" (أَمْرٌ) kökünden çoğul isim halinde "el-âmirûn-en-nâhûn" (الْأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ)⁸⁹ kelimeleri ile "mekânet" mastarından, siyasi anlamda "yüksek makam sahibi"ne işaret kasdıyla "mekîn" (مَكِينٌ) sıfatı⁹⁰ kullanılmaktadır. İslam siyaset terminolojisinde imâm, halife ve ulu'l-emr kavramları "manevi otorite" anlamındaki devlet başkanı manasında yorumlanırken, diğer kavramlara daha çok seküler anlamlar yüklenmektedir.⁹¹

Bu makalede Kur'ân'da zikredilen devlet adamları/yöneticiler bağlamında; devlet adamı vasıfları, buna işaret eden kavramlar ve referans kaynakları incelenmekte, Kur'ân'ın övdüğü/yerdiği yöneticilerin yönetim tutumları üzerinden örneklem bir vasıf (itidal) ekseninde, müsbet-menfi nitelik kıyaslamasıyla ideal devlet adamı profiline ait ipuçları verilmeye çalışılmaktadır. Esasen çalışmada izlenen metodun aşağıda belirtilen devlet adamının bütün vasıflarına uygulanması da mümkündür. Bu tür çalışmalarda ilgili kavramların âyet ve tefsirlerinin yanında güncel çıkarımların yapılması da önemlidir. Kur'ân'da yönetici özelliklerine işaret eden bütün hususiyetleri şöyle sıralayabiliriz: 1. Fizikî/Bedensel nitelikler, 2. Zihinsel/Ruhsal nitelikler, 3. Meslekî uygunluk, 4. İ'tikâdî nitelikler, 5. Ahlâkî nitelikler, 6. Amelî nitelikler. Genel mahiyette olan bu başlıkları da aşağıda olduğu üzere, alt başlıklar halinde incelemek mümkündür.

Devlet adamının fizikî/bedensel niteliklerini; bedenî kemâl ve cinsiyet, zihinsel/ruhsal vasfını da; güçlü zihni muhakeme, basiret ve feraset, ilim ve hikmet, azim ve güçlü irade (cesaret), ülfet-ünsiyet ehli olmak, çalışkanlık, itidali/dengeyi muhafaza ve tahammül olmak üzere sekiz alt başlıkta toplamaktayız. Keza Kur'ân âyetleri ve kavramlarının delaleti çerçevesinde devlet adamının meslekî uygunluk özelliğini; liyakat ve tecrübe, ileri görüşlülük ve toplumsal liderlik, iletişim (hitabet) ve temsil vasfı olmak üzere üç kısımda tahlil etmek mümkün. Kur'ân'da devlet adamlarının fizikî, zihinsel ve meslekî üstünlük nitelikleri bağlamında; dirâyetle düşmanın üzerine yürüyen Hz. Peygamber'i (Âl-i İmrân 3/153), İsrailoğulları arasında fizikî yönüyle temayüz eden, Allah tarafından yöneticiliğe uygun görülen ve bir avuç askeriyle nehri geçerek düşmanla çarpışan Tâlut'u (Bakarâ 2/247-251), Kur'ân'da "ze'l-eyd" (güçlü eller sahibi) olarak vasedilen ve Câlut'u mağlup eden Hz. Dâvûd'u, üstün zekasıyla Mısır'da kıtlık döneminde yönetim başarısı gösteren, arazileri ve hazineyi iyi idare eden/koruyan Hz. Yûsuf'u (Yûsuf 12/55) ve istişareye önemseyen, itidalli bir kraliçe olan Belkıs'ı (Neml 27/32) örnek karakterler olarak zikredebiliriz.

Yukarıdaki zikredilen üç grup özelliği, ister mümin olsun, ister olmasın, kamuda veya özel sektörde görev yapan her yöneticiyi kapsayan, seküler ağırlıklı vasıflar olarak değerlendirmekteyiz. Bir de Kur'ân'da devlet adamının daha çok inanç dünyası ve manevi yaşamını yansıtan kelime ve terkipler bulunmaktadır. Bu nitelikleri; *i'tikâdî, amelî, ahlâkî nitelikler* ve *salâbet-i diniyye (dinî duyarlılık/manevi kuvvet)* şeklinde dört başlık etrafında toplamaktayız. Devlet adamının müsbet ve menfi yönden i'tikâdî özelliğinin *iman/inkar*, amelî vasfının ise *itaat/itaatsizlik, dinî nüsuku uygulama/uygulamama* olduğu bilinen bir husustur. Dinî duyarlılığa (salâbet-i diniyye) dair nitelikleri de üç kısımda incelemek mümkündür: *Hakikatlere gönlün açık olması, kalp ve duyuların arızalı olmaması ve tevekkül sahibi olmak*. Son olarak, Kur'ân âyetleri ve kavramlarının ışığında devlet adamının ahlâkî vasıflarını da şu başlıklar

⁸⁹ et-Tevbe 9/112.

⁹⁰ et-Tevbe 9/54.

⁹¹ Vecdi Akyüz, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar* (İstanbul: Kitabevi, 1998), 127-154.

altında sıralamaktayız: *Takvâ, züht/ kanaat, iffet ve edep sahibi olmak, ihlas ve hüsnüniyet, dürüstlük, vefa, iyiliksever ve ıslah edici (uzlaştırıcı) olmak, cömertlik ve halktan kopuk olmamak.*

Devlet adamında/yöneticide bulunması gereken niteliklere yer veren çok sayıda kitap mevcuttur. Bu husustaki bir makalede, Kur'an'a göre olumlu bir lider/yönetici şöyle tarif edilir: "Adaletli, bilgili, cesaretli, akıllı, cömert, yumuşak huylu, verdiği sözde duran, doğru sözlü, güvenilir, şefkatli, sabırlı, şükreden, affeden, öfkesine hâkim olan, istişareyi benimseyen, iffetli, güzel ve etkileyici konuşan, sır saklayan, yetenekli, Allah'tan korkan, başkalarının yerine kendini koyan, halkın ihtiyaçlarıyla ilgilenen ve haksız kazanç kabilinden sayılabilecek hediyeleri kabul etmeyen biri olması gerekmektedir." Olumsuz niteliklerin de şunlar olduğu belirtilir: "Zulmetmek, araştırıp-soruşturmadan akla aykırı hareket etmek, aceleci olmak, kibirli olmak, cahil olmak, müsrif ve cimri olmak, verdiği sözden dönmek ve yalan söylemek, öfkesine yenik düşmek, kibirli olmak, haset etmek, akrabayı kayırmak, sefih bir yaşam tarzına sahip olmaktır."⁹²

Devlet adamlığı aynı zamanda "liderlik" karakteri ve becerisi olduğundan, pek çok çalışmada bu mana itibariyle de izah edilmiştir. Özellikle sosyoloji alanında devlet adamlığının liderlik yönü/tanımlamaları çok kapsamlı biçimde ele alınmış, çok sayıda kriter öne sürülmüştür. Bu konudaki bir makalede, liderin halkını/grubunu belirli hedeflere götürebilmek için ihtiyaçlarını ve menfaatlerini iyi takip etmesinin gerektiği, onları kendi etrafında toplayarak güçlerini, cesaret ve enerjilerini arttırmanın önemli olduğu, milli duygularına, toplumsal, ahlaki ve dini değerlerine hitap edebilmelinin şart olduğu vurgulanmaktadır. Bu değerlendirmede şunlar da ifade edilmiştir: "Liderle yönetici arasında fark vardır. İş doğru yapana yönetici, doğru işi yapana da lider denir. Yöneticiler denetleme, yönlendirme ve ikinci kontrol üzerinde dururken, liderler ise farklı bir özelliğe sahiptir; yönlendirmeyi kontrol yolu ile sağlamak yerine eğiterek, yetkilendirerek ve geliştirerek yaparlar. Lider ortalamanın üzerinde zekâyâ sahiptir. Lideri takip edenler, onu takip etmenin ehemmiyetini somut olarak görme ve yaşama fırsatı bulurlar. Truman'a göre lider, başkalarının yapmak istemediği ve sevmediği işleri onlara yaptırma becerisine sahip olan insandır. Yapılan araştırmalarda lider özelliğine sahip kişilerin belli ortak nitelikleri olduğu kanaatine varılmıştır. İyi bir liderin; realist, mizah yeteneği olan, astlarıyla iletişim kurabilen, iyimser, iyi işleri onaylayan ve ilkeli kişi olduğu ortaya koyulmuştur. Liderleri başka insanlardan ayıran özellikler ise; motive olma, başarılı ve hırslı olma, girişken olma, gerçekçi olma, özgüvenli olma ve zihinsel yeteneğe sahip olma ve işletme konusunda bilgi sahibi olmadır. Liderde olması gereken temel liderlik özellikleri, diğerlerinin görüşlerini dinlemesi, alanında uzman olması ve problemlerin çözümünü kolaylaştırması, grup üyelerinin özelliklerini bilmesi ve onlara güvenmesi, amaçları ve sınırları belirlemesidir. Ayrıca acele etmeden hızlı ama yanlış olmayan kararlar almalı, demokratik olmalı, karşıt görüşleri anlayışla karşılamalı ve değerlendirmelidir. Lider ileri görüşlü olmalıdır ve tehlikeyi önceden sezebilmelidir. Hedefleri hususunda ödün vermemeli ve kararlı olmalıdır. Asla umutsuzluğa kapılmamalı, çözüm yolu aramalıdır. Denemekten korkmamalıdır. Mütevazı olmalı, üstünlük taslamamalıdır. Grubu teşvik etmeli ve ödüllendirmelidir. Gerektiğinde risk almalı ve sonuçlarının sorumluluğunu üstlenmelidir. Eleştirilere açık olmalıdır."

Aynı makalede liderlik tarzları, geleneksel ve çağdaş liderlik tarzı olarak sınıflandırılmakta, geleneksel olanın; otokratik, demokratik/katılımcı ve liberal liderlik olduğu, çağdaş liderlik tarzının da karizmatik, etkileşimci ve dönüştürücü liderlik tarzı olduğu belirtilerek Kur'an'da vasıfları zikredilen devlet liderlerinin/yöneticilerin davranışları bu bağlamda şöyle izah edilmektedir:

"Genel çerçeveden bakıldığında peygamberlerin, liberal liderlik tarzında davranışları pek benimsemediği görülmektedir. Peygamberlerin ahlâkî açıdan birçok problemlili toplumu dönüştürme görevlerinin olması, liberal tarzda liderlik yapmalarını mümkün kılmamaktadır. Çağdaş liderlik tarzları içerisinde en işlevli ve en popüler olanları dönüştürücü, etkileşimci ve karizmatik liderlik tarzlarıdır. Kur'an-ı Kerim bağlamında karizmatik liderlik incelendiğinde; olağanüstü şartlarda ortaya çıkma-

⁹² Kemal Şimşek, "Kur'an'da Geçen Lider Kavramları ve Özellikleri", *RumeliDE Uluslararası Hakemli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* = *RumeliDE International Refereed Journal of Language and Literature Studies*, 2022, sayı: 26, s. 927.

ları ve genelinin doğuştan gelen kabiliyetleri ve çekicilikleri, gerektiği gibi çözüme gitmeleri ve birçok özellikleri göz önünde bulundurulursa bütün peygamberlerin karizmatik liderler oldukları neticesine varılabilir. Hz. Yûsuf maliye yönetimini teslim alıp kriz vaktinde gereken tedbirleri alması ile tam bir kurtarıcılık rolü üstlenmiştir. Sınırları zorlaması ve radikal çözümleriyle kriz zamanında ülkeyi çok önemli zararlardan arındırmıştır. Kral, Hz. Yûsuf hakkında edindiği bilgilerden onun yüksek karaktere sahip, ülke yönetiminde liyakatli biri olduğunu anladı ve tereddüt etmeksizin onu devletinde yüksek bir makama getirdi. Maliyenin yönetimini ona teslim etti ve tam yetki verdi. Olağanüstü zamanda krize karşı ürettiği çözümleri ve katı kararlarıyla Hz. Yûsuf, karizmatik lider örnekleri sunmuştur. (12/56). Kur'ân'da sözü geçen toplum liderleri umumiyetle katılımcı ve karizmatik tarzda liderlik davranışları sergileseler de otoriter ve etkileşimci liderlik örnekleri görmek mümkündür. Liberal liderlik davranışları ise nadir durumlarda ihtiyaçlara ve şartlara göre tercih edilmiştir. Ancak peygamberlerin görevleri gereği liberal tarzda liderliği benimsemeleri mümkün gözükmemektedir. Tek tek bakıldığında peygamberlerin hangi liderlik tarzıyla uyduğu konusunda kesin bir yorum yapılamasa da bazı liderlik tarzlarıyla bağdaştırabiliriz. Bütün boyutlarıyla dönüştürücü liderlik niteliklerini taşıyan peygamberler, sosyolojik olarak (olumlu yönde) dönüştürmeyi başarmışlardır.”⁹³

Kur'ân'ın, liderlik özelliklerinden ayrıntılı bir şekilde bahsettiğinin belirtildiği, *aşağıda dört model halinde* zikredilen bir çalışmada da ilgili ayetlerden yola çıkarak; liderin yönetime gelme şekli, halkı idare etme biçimi ve liderlerin yönetim tutumlarının tespit edilmesinin mümkün olduğu ileri sürülmüş, sosyoloji kavramlarının Kur'ân'la ne derece örtüştüğü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu mülâhazaya göre sosyolojik teori ve uygulamadaki isimlendirmeler çeşitlilik arz edebilmektedir. Zira değişim, teknoloji, zaman ve şartların farklılaşması hem liderle hem de liderin özellik ve tarzlarıyla ilgili kavramların da zamanla değişmesine neden olmaktadır. Karşıt manalı anlatım/mesânî özelliği olan Kur'ân'da; peygamberler öncelikli olmak üzere, büyük ölçüde olumlu lider tiplerine/özelliklerine yer verildiği gibi, toplumu kaosa sürükleyen olumsuz liderlere ve niteliklerine de yer verilir. Kur'ân'da zikredilen lider profillerinde çok açık olmasa da yönetim tiplerine ve halkla ilişkiler tarzı bakımından farklılıklarına dair işaretler bulunmaktadır. Bunlar; kişisel, ortamsal, otoriter, karizmatik ve demokratik liderlik modelleri olarak sayılabilir. Kişisel ve otoriter liderliğe Firavun, ortamsal liderliğe Tâlût, karizmatik liderliğe peygamberler ve Zülkarneyn, demokratik liderliğe de Hz. Süleyman ve Belkıs örnek olarak verilebilir. Makalede, liderlik modellerinin tanımında sosyolojik kavramların kullanıldığı, ancak bu tür kavramların Kur'ân kavramlarının önüne geçmesine izin verilmemesinin gerektiği vurgulanmaktadır. Bu çalışmada ileri sürülen Kur'ân'daki liderlik modelleri şu şekilde izah edilir:

“Kişisel Liderlik Modeli: Bu modele psikolojik liderlik de denmektedir. Buna göre, bir kimseyi sahip olduğu özellikler lider yapmaktadır. İçinde bulunduğu ortamın şartları çok da önemli değildir. Bir başka deyişle, kişiliğinde liderlik niteliklerini barındıran kimse hangi toplumda olursa olsun liderdir. Bu modelin olumsuz tarafı, toplumun ve fertlerin hesaba katılmamasıdır. Böyle bir kimsenin toplumdaki liderliği iyi veya kötü yönde oluşabilir. Bu da tamamen lider olarak ortaya çıkmış olan kişinin karakteriyle bağlantılıdır. Bu modele uygun olarak, kişisel liderlik özelliklerini kötü (otokratik) yönde kullanıp otoritesini bu doğrultuda oluşturan biri olan Firavun örnek verilebilir. Kur'ân, Firavun'un otoritesini oluşturmak ve sağlamlaştırmak için öncelikle rablık ve ulûhiyet niteliklerini taşıdığı ilan ettiğini haber vermektedir. Firavun'un liderliğini ve otoritesini sağlamlaştırmak için başvurduğu bir başka yöntem de, kendisinin ilah olduğu inancını baskı unsuru olarak kullanabilmek için toplumda etkili bir grup denebilecek sihirbazlar zümresini kendisine itaat ettirmek istemesidir. Aynı zamanda sihirbazların, o dönemdeki dînî anlayışta da toplum üzerinde etkin bir rol oynadığı söylenebilir. Ayrıca Firavun ekonomik gücünü de baskı aracı kullanarak otoritesini devam ettirmek istemiştir. Kur'ân, Hz. Musa dönemi Mısır'ında Firavun'un tüm Mısır mülküne sahip olduğuna işaret eder. Firavun'un yönetimdeki otoritesinin dayandığı önemli unsurlardan biri de güven duygusudur. Bir insanın ken-

⁹³ Halil İbrahim Şimşek, “Lider Tiplerine Kur'ân Açısından Bir Yaklaşım”, *Journal of Analytic Divinity*, 2018, cilt: II, sayı: 3, s. 63-86.

dini güvende hissetmesi onun en temel ihtiyaçlarından. Bilindiği üzere güvenlik tehlikesinin meydana geldiği zamanlarda ise; kaygı, korku, endişe, şüphe gibi insanı hızla yıpratman manevi durumlar oluşmaktadır. Bunun farkında olan Firavun, çeşitli yollarla halkta korku ve endişe meydana getirerek onları birbirlerine güvenemez hale getirmiş, onları sindirerek etkisizleştirmiş ve böylece toplum üzerindeki denetim gücünü sağlamlaştırmıştır (Kasas 28/4). Firavun ve yandaşlarının halk üzerinde gerçekleştirdiği bu düzenbazlıklarının temelinde, aslında kendi emniyetlerinin tehlikede olduğu duygusu yatıyordu. Firavun'un halkına her türlü dînî, siyâsî, ekonomik ve psikolojik baskı yapmasına ve otoritesini kuvvet unsuruna dayandırmasına neden olan işte bu korku olmuştur. Firavun, aynı zamanda otoritesini örf ve geleneklere dayandıran lider tiplerinden biri olarak da görünmektedir. Buna göre o, siyasi ve dînî otoritesini sağlamlaştırmak için halk nazarında etkili ve değerli olan şirk inancını desteklemiş ve bunu kendisinin ilah olduğunu iddia ederek pekiştirmek istemiştir. Hz. Musa ile mücadelesinde halkını, örf ve âdetlerinin oluşturduğu dinlerinin yok olacağı düşüncesiyle korkutmuş ve onları harekete geçirmiştir (Tâhâ 20/63-64)."

"Ortamsal (durumsal) Liderlik Modeli: Bu model kişisel liderlik modelinin tam tersidir. Bu anlayışa göre, lideri içinde bulunduğu şartlar ortaya çıkarır. Lider, toplumsal şartların nitelik ve ihtiyaçlarına göre belirir. Dolayısıyla bu görüşte, ortamsal özellikler göz önüne alınırken büyük ölçüde kişiye ait nitelik ve yetenekler değerlendirilmeye tabi tutulmaz. Ancak ortamsal ihtiyaçlara en iyi cevap verebilen kişilerin lider olduğu düşünülürse, kişisel özellikler de ihmal edilmemektedir. Birçok yönüyle bu liderlik özelliklerini taşıyan biri olarak Tâlût'u örnek vermek mümkündür. Hz. Musa'dan sonra İsrailoğulları, yurtları olan Filistin'de Amalika başta olmak üzere değişik milletlerin saldırılarına uğramış, bunlarla savaşmak durumunda kalmışlardır. Bu mücadelenin çok çetin geçtiği, binlerce İsrailoğlu'nun öldürüldüğü, malları yağma edilip memleketlerinden çıkarıldıkları bilinmektedir. Ülkesiz ve yurtsuz kalan İsrailoğulları, peygamberlerine gelip Allah uğrunda savaş yapmak istediklerini ve bunun için kendilerini sevk ve idare edecek bir hükümdar (komutan) atanmasını istemişlerdir. Böyle bir ortamda peygamberleri, Allah'ın kendilerine, bedenen iri, güçlü, kuvvetli; mânen de din ve siyaset ilmini, yönetim sanatını ve savaşı iyi bilen biri olarak Tâlût'u gönderdiğini haber vermiştir (Bakara 2/246-247). İçinde bulunduğu ortamsal şartlarla kişisel bilgi ve tecrübesini birleştiren Tâlût, ordusunun sayıca az olmasına rağmen, Câlût'un başında bulunduğu düşman ordusunu yenmiştir (Bakara 2/249-251). Lider statüsünde bulunan biri olarak Tâlût'un bu başarısında, ortamın şartları yani İsrailoğulları'nın içinde bulunduğu zor durum ve onların istekleri etken rol oynamıştır. Fakat hiçbir zaman Tâlût'un kişisel bilgi ve yetenekleri de göz ardı edilmemelidir."

"Karizmatik Liderlik: Bu tip liderler, genellikle toplumların bunalımlı devrelerinde ortaya çıkarlar. Bezginliğin, yılgınlığın, ümitsizliğin içerisinde ortaya çıkacak lider, bir ümit ışığı olarak görülür. Toplum o lider hakkında bir inanca sahip olur. Burada söz konusu olan, toplum içerisinde herkesin onayladığı, güvendiği ve üstün kaliteli bir liderdir. Bu tip liderlerde insanüstü birtakım kabiliyetlerin ve özelliklerin bulunduğu inanılır. Ayrıca toplum ile liderin bekleyişleri, inanç ve ümitleri arasında bir benzerlik ve paralellik vardır. En önemli nitelikleri radikal oluşları ve sorunları temelden çözümlenemeleridir. Eğer karizmatik lider, bu olağanüstü özelliklerine dayanan gücünü koruyamaz hâle gelirse, bütün bağlı olanlarını kaybedebilir. Bir zamanlar bu lidere tabi olanlar artık bir başka karizmatik liderin ortaya çıkmasını beklerler. Olağanüstü özellikleri hakkında kuşkular meydana geldiğinde, etkileyici bir biçimde bu şüpheleri gideremezse artık işin sonuna gelmiş demektir. Kabul ettiklerinde ise, kendini onlara ispatlayarak makamını muhafaza ettiği sürece onların efendisi olur. Karizmatik nitelikte beslenen bu inancın, sosyo-psikolojik bir olay olduğu söylenebilir. Nitekim somut karizmatik lider tipleri, içinden çıktıkları toplumdan bağımsız bir biçimde ele alınacak olurlarsa pek az şey ifade edeceklerdir. Diğer bir deyişle her topluluk tarihî, geleneğe ait ve sosyo-ekonomik şartların ortaya çıkardığı bir ortam olması sebebiyle kendi karizmatik liderlerini ortaya çıkarırlar. Bu bağlamda karizma sahibi olarak peygamberlerin en ön plana çıktığı rahatlıkla söylenebilir. Çünkü peygamberlerin gönderildiği her toplumda, başlangıçta hem dînî hem de sosyolojik kaosu fazlasıyla görmek mümkündür. Peygamberlerdeki bu karizmanın kaynağına yani bu sıra dışı gücü nereden kazandıklarına gelince; bu bağlamdaki karizmanın öncelikle ilâhî varlıkla (Allah'la) birdenbire gerçekleşen

bir yakınlığı ihtiva ettiği söylenebilir (Bazı bilginler buna nebevi otorite derler). Bu bağlamda Hz. Peygamber (s.a.s.) başta olmak üzere peygamberlerin karizmatik lider olarak önemli başarılarından biri de liderliklerinin tek boyutlu, cılız, dar bir alanı değil, kişilerin tüm hayatlarını kuşatmasıdır.”

“*Demokratik Liderlik*: Kanunî hâkimiyete dayanan liderlik tipidir. Otoriter liderden farkı iktidarı kullanma tarzıdır. Demokratik liderler, toplumdaki her üyenin azamî derecede işe karışmasını, iştirak etmesini temin etmeye çalışırlar. Üyeler arasındaki karşılıklı ilişkileri teşvik ve takviye ederler. Karar verirken karara herkesi ortak etmeye gayret gösterirler. Yönetim işlerinde istişareye, başkalarının fikir ve düşüncelerine yer verirler. Ayrıca demokratik lider, çevresine duyarlı olup onları anlamaya, dinlemeye, onlarla birlikte hareket etmeye çalışır ve onların gerçeklerini görmeye çalışır. Böylece bir güven ortamı da oluşur. Kur’ân’a göre toplumlarda liderlere bağlılık şekli ve davranışı liderliğin şekline göre değişiklik arz ettiği söylenebilir. Örneğin lider, bunalım döneminde ortaya çıkmış bir “kurtarıcı” konumundaki karizmatik özellikteyse, toplum onu her zaman sevgi ve saygıyla değerlendirir ve destekler. Kur’ân kıssalarının çoğunluğunu oluşturan peygamberlerin liderliği bu kapsamda değerlendirilebilir. Özellikle kaotik ortamlarda peygamberlerin yanında onları destekleyen ve onlarla beraber hak yolunda çaba harcayan bir topluluk her zaman bulunmuştur. Demokratik liderler toplum tarafından belirlendiği için topluma karşı sorumludurlar. Bu durum da onların topluma uygun davranmasını sağlar. Bu aşamada toplum, beklentilerine cevap bulduğu sürece liderine uyum gösterir. Gerektiğinde değişebildiği için pek fazla sosyal problemlerin çıkmadığı bir liderlik tipidir. Çünkü gerek lider gerekse toplum hukuki olarak belirlenmiş sınırlar içinde davranış gösterecektir. Sebe’ Kraliçesi bu lider tipi kapsamında değerlendirilebilir. *Tüm bu verilerden hareketle sonuç olarak gerek toplumsal ve gerekse kurumsal açıdan liderliğin, toplumun beklentileri doğrultusunda varlığını sürdüren bir oluşum olduğunu söylemek mümkündür*”.⁹⁴

Makalenin ek kısmında, devlet adamının/yöneticinin bütün özelliklerine işaret eden Kur’ânî kavramlar/nitelikler kırk maddelik bir değerlendirme tablosu içinde gösterilmiştir.

5. Tartışma, Değerlendirme ve Sonuç

Devletlerin yükselişi ve çöküşü devlet yöneticilerinin yeteneklerine göre değişmektedir. Hz. Peygamber Medine İslam toplumunun “en ideal” olan yöneticiyi bulması için yerine geçecek kimseyi dahi işaret etmemiş, nübüvvetin saltanata dönüşmemesini istediğinden yönetici seçimini ümmetin dirâyetine bırakmıştır. Onun vefatının ardından ilk dönemlerde halifeler akrabalarından veya kendi seçtiklerinden herhangi birine, liyakatsizlere kamu görevlerini tevdi etmemişlerdir. Asru’n-nebî ve râşid halifeler devrinden sonra yönetimde saltanat uygulamaları başlayınca devlet adamı seçiminde ilahî ilkelere işaret eden naslar zamanla dikkate alınmamış, kifâyetsiz ve ehliyetsiz kimseler iş başına geçmiştir. Züht ve takva eksenli hizmetkâr devlet adamlığından uzaklaşıldığı zamanlarda İslam toplumlarında yönetim sorunları baş göstermiş, maddi güce ve kavmiyetçi tutumlara dayalı düzenler hüküm sürmüştür.

“Vazife talep edilmez, ehil olana verilir” ilkesini hiçe sayan idareciler, meşrû olmayan usullerle veya cebren iktidarı ele geçirdiklerinde İslam toplumlarının birliği bozulmuş, liyakat ilkelerine aykırı kamusal görevlendirmeler sebebiyle yönetimde zafiyetler ortaya çıkmıştır. Şûra yöntemiyle alınması gereken kararların, liyakate bağlı olarak işlenmesi icap eden kamusal mekanizmanın yerini kudretli olanın hâkimiyeti, ayrıştırmayı reddeden nebevî düsturların yerini kavmiyetçilik ve maddi güç almıştır. Netice olarak İslam coğrafyasında görülen bu tarafgir (kabileci) yaklaşım ve liyakatsiz devlet ricali tarafından ortaya konan olumsuz icraatlar nedeniyle ümmet darmadağın olmuş, sosyal sorunlar aşılamamış, güçlü bütünleşme sağlanamamıştır.

⁹⁴ Mustafa Erhan Gözden, “Lider, Özellikleri ve Modelleri: Kur’ân Perspektifinden Bir Bakış”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2021, sayı: 35/170-177,191-200, 220.

İslam dünyasının geçmişte yaşadığı olumsuz durumlarla tekrar karşılaşmaması için topluma hizmet eden, önderlik yapan devlet adamından başlamak üzere her mümin Kur'an'ın emrettiği ilkelere sıkı sarılmalı, dünya ve ahiret saadetini onun ilkelerinde aramalıdır. Başka çözüm yolu yoktur. İşte bu makale kamu görevlerinin hangi özelliklere sahip kişiler tarafından yapılması gerektiğini ideal devlet adamlarının vasıfları etrafında açıklamakta, yeniden öze dönme bağlamında kamu görevlilerine ve adaylarına, seçim komisyonları ve sorumlu kişilere bu konuda rehberlik yapmaya çalışmakta, Kur'an merkezli araştırma yapanlara kavramsal boyutlu farklı bir bakış açısı sunmaktadır.

Devletlerin ömrünün uzun olması, yöneticilerin ikazlara önem vermesi, ülkesinin sosyo-politik durumunu iyi analiz etmesi ve tarihin tekerrür etmemesi için geçmişini iyi bilmesi ve halkınun istikbalini geçmişle bağlantılı bir şekilde planlamasına bağlıdır. Kur'an'da işaret edilen yöneticilerin karakteristiğine ilişkin âyetleri incelediğimizde, öncelikle bireysel ve kamusal ahlâkî meziyetler dikkatimizi çekmektedir. İlkçağ düşünürlerinden Müslüman mütefekkilere ve evrensel değerleri savunan insanlara göre devlet adamı için erdemlilik ön plandadır. Kur'an âyetleri ideal yöneticileri hem bireysel ahlâkî vasfı hem de yönetim tutumlarıyla "güzel örnek" (el-Ahzâb 33/21) ve "güzel kul (es-Sâd 38/30)" olarak tarif edip methetmekte, toplumun bu özelliklere sahip kimseleri örnek almalarını emretmektedir.

Bu makale vesilesiyle, Kur'an'ın beşeriye sunduğu hayat nizamının doğru anlaşılması ve sunulması için çok yönlü araştırmalara ihtiyaç olduğunu değerlendirmekteyiz.

EK: Kur'an-ı Kerim Perspektifinde Devlet Adamlığı Vasıfları Örnek Değerlendirme Listesi

Sıra no	Liyakat Nitelikleri	Yöneticiliğe İlişkin Kur'an Kelimeleri/ Kavramları
1.	Adaletli Olma	عدل- قسط- إقساط- مقسطين- ذو عدل-قوامون- توفية- إيفاء المكيال- حاكم- وزن/ ميزان- كيل/ مكيال
2.	Ehliyet/Tecrübe	أهل- أحق- خير- عليم حفيظ- الراسخون- أهل الذكر- (أهل) استنباط- أولوا العليم- اصطفاء- سبب
3.	Dürüstlük/Tutarlılık/İlkeli Olmak	صادق- صديق- راشدون- حنيف- مدخلة/مخرج صدق- قدم الصدق- مقعد الصدق- استقامة- قصد السبيل
4.	Muhakeme, Basiret ve Feraset Ehliyeti	بصيرة- بصائر- أولو الابصار- مُبْصِرُونَ- مُسْتَبْصِرِينَ- متوسمين- مُوقنين- دراية- فقه
5.	Kamu Yararını Düşünme	أمين- أمانة- راؤون (رعاية)- موفون عهد- حفيظ- مسئول- مؤاخذا- تكليف- رهين- طائر- منافع
6.	İtidali-Dengeleri Gözetme	أمة وسط- مقتصد- ميزان- قصد السبيل- سواء السبيل- قوام/ تقويم- استقامة/ الصراط المستقيم- كا ظمين الغيظ
7.	İstişare/Ekip Çalışmasını Önemseme	شورى- أمر جامع- قاطعة أمر- عزيز- وزير- استخلاص- رأي- إفتاء- استفتاء
8.	Fiziki Yeterlilik	قوي- بسطة في الجسم- ذا الأيد
9.	Kararlılık ve Cesaret (Dirâyet)	أولو العزم/عزم الأمور- أعزة- غلظة- أشداء- قسورة- رجال (رجولية)- استغلاظ- استواء
10.	Samimiyet/İlkelere Sadakat	مخلص- مُخْلِصٌ- إخلاص- مخبتين- حنيف- أوفى- موفون- شكور- راعون- أمين
11.	Hitabet ve Temsil Kabiliyeti	فصل الخطاب- أفصح- موعظة حسنة- الكلم الطيب- قول: سديد- بليغ-

Sıra no	Liyakat Nitelikleri	Yöneticiliğe İlişkin Kur'ân Kelimeleri/ Kavramları
		ميسور - لين
12.	Halk Adamlığı/Toplum İnsanı-Ülfet ve Ünsiyet	جناح الدال - خفض جناح - حَرِيصٌ - رؤوف رحيم - عزيز - وجيه - ألفة - تأليف القلوب - ضاحك - وذ - مادة
13.	Ekip Seçiminde Liyakati Gözetme	أهل - أحق - شفاعة - شفيع - وليجة - خصيم - أمانات - أمين - تولى / إتخاذ ولي / أولياء
14.	Sosyo-Ekonomik Dengeyi Sağlama	خفض الجناح - دولة - قسمة ضيزى - عدل - قسط - إقساط - مقسطين - سواء - سخريّة - إفاءة الأنفال - صدقات
15.	Hesap Verebilirlik/Şeffaflık	حساب - حسيب - مشاورة - كتابة - إملال - شهادة - إستشهاد - كاتب
16.	İ'tikâdî Sağlık	مؤمن - قانتين - خاضعين - خاشعون طيب - طيبون
17.	İleri Görüşlülük ve Toplumsal Liderlik	أولو العزم - تغيير - تحویل - تبديل - انقلاب - منقلبون - سنة الله
18.	Güvenlik ve İstihbaratı Önemsene	إعداد قوة - امانة - رباط - جذر - مقابلة - إصلاح - مصلح - فتنة - مفسد - تجسس - سماعون - مرففون - رقيب - قصاص
19.	İlim-İrfan ve Liyakat Sahibi Olma	بسطة في العلم - أولو العلم - اهل الذكر - راسخون - عليم - (أهل) استنباط - تفقه سبب تفقه - مستيقنين
20.	Çalışkanlık/Gayretlilik	عمل - سعي - حق جهاده - نصب - حريص
21.	İyilikseverlik ve Uzlaştırıcılık	أحسن - محسن - معروف - خير أمة - أولو الفضل - استباق / مسارة في الخيرات - بر - أبرار - خير البرية - اصلاح - مصلح
22.	Göreve/Makama Hırs Etmeme	إمداد بالمال - فَمَا أَتَيْنِي اللَّهُ خَيْرٌ مِّمَّا أَنْتُمْ حُبُّ الْخَيْرِ
23.	Yararlı/Amel-i Salih İcraatlar Yapma	عمل صالح - صالح - مصلح - أولو الفضل - بر - أبرار - خير البرية
24.	Züht/Kanaatkarlık/Fedakârlık	تزود - خير الزاد - زاهد ين - قانع - تعفف - استعفاف - إلحاف - إمداد بالمال - حب الخير
25.	Sabır/Direnç	إفراغ الصبر - صبر جميل - تواصي بالصبر - ثبات - ذا الأيد - حليم أسوة حسنة - عزم الأمور - ذو حظ عظيم - مرابطة
26.	Tevâzu/Vakar	هون - وقار - توقير - مخبتين - جناح الدال - أذلة - قول سلام - كرام - إعراض عن الجاهلين - قصد في المشي - غضوض الصوت
27.	Takvâ (Kötü Söz ve Fiilerden Sakınma)	أتقي - تقى - متقون - حقّ تقاه - معاذ الله - اجتناب - تزكية - رهبة - وجل - خوف - خشية
28.	İffet/Edep ve İlim	استحياء - استعصام - استعفاف - عياذ بالله - حفظ الفروج - غض الابصار - مطهرين / متطهرين - الأميين
29.	İlim-Sanat Çalışmasını Önemsene	بُنْيَانٌ مَسْجِدٌ - مَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى - مَسَاجِدٌ مَحَارِبٌ وَتَمَائِلٌ - وَجَفَانٍ كَالْجَوَابِ - وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ
30.	Cömertlik/Yardımseverlik	خير المتزلين - كريم - بسط - من - فضل - إيتار - إعطاء - إيتاء - موتون - إطعام - متصدقين - مطوعين
31.	Soyca Temiz ve Tanınır/Ma'ruf	رجل منكم - من أنفسهم - أنفسكم - صاحبكم / صاحبهم - عرفان - ذرية -

Sıra no	Liyakat Nitelikleri	Yöneticiliğe İlişkin Kur'an Kelimeleri/ Kavramları
	Olmak	إصلاح في الذرية- تفضيل
32.	Merhamet ve Hoşgörü	لين- أذلة- رؤوف- عافين-رحماء-الصفح الجميل- جناح الذل- خفض الجناح-دفع سيئة بالأحسن
33.	Tevekkül Sahibi Olmak	توكل- مُتوكلون- إيابة- إناابة-أوا ب- مُنيب-رغبة- راغبون
34.	Vazifede İtaatkarlık/Uyumluluk	اطاعة- اتباع- مخبتين-اسلام- تسليم- مسلمون- بيعة- ا جابة- استحبابه
35.	Yakınlara Ayrıcalık Tanımamak	خصيم-رعاية أمانة/عهد-شفيع - وليجة - خلّة- خيانة-أهل- أحقّ-ختار- مُوفون عهد
36.	Marufu/İyiliği Teşvik, Münkeri Nehiy	الأمرؤن بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ-خَيْرُ أُمَّةٍ-دُعُوةٌ إِلَى الْخَيْرِ- دعوة بالحكمة والموعظة-ناصحين-واعظين
37.	Dinî Nüsuku (Rutinleri) İfa Etmek	تصلية - إقامة/ محافظة الصلاة- مُصلين-ذا الأيد- ترتيل القران- مُسبحون- حامدون- وني ذكر
38.	Yetkinlik	قلب سليم- شرح الصدر- خاشعون- خاضعين- اطمئنان - مُطمئنة - سكينه- وجل- تضرع
39.	Birlik-Berberliği Sağlama	أمة واحدة - إخوة- أمر جامع- كافة-اعتصام - حبل- صف- بنيان مرصوص- شدّ عضد- تأليف- ربح- انتصار
40.	Kamusal Ahlâkî İlkelere Duyarlı Olmak	عمل صالح - مصلح - أولو الفضل- بَرّ- أبرار - تجسس-فتنة -مفسد- امانة- الأيمن- استعفاف- تعفف

Kaynakça

- Abdülbâki, M. Fuâd. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzil-Kur'âni'l-Kerim*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Peygamberler ve Halifeler Tarihi: Kısas-ı Enbiyâ ve Tevarih-i Hulefâ*. 2 Cilt. Haz. Mahir İz. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1985.
- Akgül, Ahmet. *İslam Davası ve Adil Düzen*. İstanbul: Risale Yayınları, 1991.
- Akyüz, Vecdi. *Kur'an'da Siyasi Kavramlar*. İstanbul: Kitabevi, 1998.
- Apak, Adem. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*. ed. Mustafa Çağrırcı. İstanbul: Kuramer Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Ateş, Süleymân. *Kur'an Ansiklopedisi*. 30 Cilt. İstanbul: Kur'an Bilimleri Araştırma Vakfı (KUBA), ts.
- Çağrırcı, Mustafa. "İtidal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/ 456-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ebû Yûsûf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Kûfî. *Kitabu'l-harâc*. çev. Ali Özek. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Elmalılı, Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. Ankara: Akçağ Basım Yayım, 1995.
- Esed, Muhammed. *İslam'da Yönetim Biçimi*. çev. M. Beşir Eryarsoy. Dübtaş Basım Yayım, ts.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî. *el-Medînetü'l-Fâzıla (Ârâû ehli'l-Medîne al Fâzıla)*. thk. Albert Nasri Nadir. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 5. Basım, 1985.

- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî. *el-Medînetü'l-Fâzıla. İdeal Devlet Yurttaşlarının Görüşlerinin İlkeleri*. çev. Ahmet Arslan. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî. *es-Siyâsetü'l-medeniyye el-mulakkab bi mebâdii'l-mevcûdât*. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1993; İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî. *et-Tenbih alâ sebili's-sââde*. thk. Ca'fer Al-i Yâsîn. Beyrut: Dârü'l-Menâhil, 1405/1985.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî. *Mutluluk Yoluna Yönelme*. çev. Hanifi Özcan. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. thk. M. Hâmid el-Fıkî. Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403/1938.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah ed-Deylemî. *Meâni'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1980.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed. *Devlet Başkanına Öğütler*. çev. Osman Arpaçukuru. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2004.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed. *et-Tibrü'l-mesbûk fi nasîhati'l-mülûk*. thk. M. Ahmed Demec. Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye li'd-dirâsât ve'n-neşr ve't-tevzî, 1407/1987.
- Göriceli, Koçi Bey. *Koçi Bey Risalesi*. Sadeleştiren-çeviren. Zuhurî Danışman. İstanbul: MEB Yayınları, 1972; Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yayınları, 1985; Seda Çakmakçoğlu. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2008.
- Gözden, Mustafa Erhan "Lider, Özellikleri ve Modelleri: Kur'ân Perspektifinden Bir Bakış", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2021, sayı: 35/ 170-177, 191-200, 220.
- Gür, Recep Muhlis. *Liderin Kitabı*. Ankara: Kitap Aşk Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz (Tefsiru İbn Atıyye)*. Devha [Doha] : Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2015/1436.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. Osmanlı tercümesi, Pirizâde Mehmet Sahib. haz. Yavuz Yıldırım vd., İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Dîneverî. *el-İmâme ve's-Siyâse*. thk. M. Tâhâ Zeynî. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1387/1967.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim. *es-Siyasetü's-şer'iyye fi islâhi'r-râi ve'r-raiyye*. thk. Beşir Muhammed Uyûn. Dimaşk: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1405/1985; çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
- İbni Haldun. *Mukaddime*. Çev. Zakir Kadiri Ugan. Ankara: Maarif Matbaası, 1954, 1957; Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. M. Hasenî İdrîsî. *Nizamü'l-Hûkûmeti'n-Nebevîyye (et-Teratibü'l-İdariyye)*. thk. Abdullah el-Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Erkâm Übey el Erkâm, ts..
- Kınalızâde Ali Efendi. *Ahlâk-ı Alâî*. çev. Hüseyin Algül. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ts.
- Kınalızâde Ali Efendi. *Ahlâk-i Alâî'den Yöneticilerin Bilmesi Gereken Bazı Vasıflar*. haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Kınalızâde Ali Efendi. *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Âlâ-i*. haz. Ayşe Sıdika Oktay. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri. Doktora Tezi, 1998.

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*. Thk. Mahmûd Hamid Osman. Kahire: Dârü'l-Hadis, 2. Basım, 1416/1996.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*. thk. Mustafa es-Sekkâ, M. Şerif Sükker. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1988; *Din ve dünya edebi.* çev. Salahaddin Kip - Abidin Sönmez. İstanbul: Bahar Yayınevi, ts.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1396/1976.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Nasîhatü'l-mülûk*. Thk. Fuâd Abdül Mün'im Ahmed. İskenderiye-Mısır: Müesseset Şebâb el-Câmiâ, 1988; *Yöneticilere Tavsiyeler Kitabı. Siyaset Sanatı.* çev. Mustafa Sarıbyık. İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Teshîlü'n-nazar ve ta'cîlü'z-zafer fi ahlâki'l-melik ve siyâsetü'l-mülk*. Thk. Rıdvan es-Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Ulûmi'l-Arabiyye, 1987; *Devlet Yönetimi.* çev. M. Ali Kara. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2003.
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *İslam'da Devlet Nizamı*. Çev. Rasim Özdenören. Ankara: Hilal Yayınları, 1967.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir el Ezdî el-Belhî. *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Kahire: el Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1979.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir el Ezdî el-Belhî. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1414/1994.
- Müslim, Ebü'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-u Müslim*. Riyad: Darü's-Selâm, 2. Basım, 2000.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Tefsirü'n-Nesefî (Medârikü't-tenzîl ve hakaikü't-te'vîl)*. Der. İbrâhim M. Ramazan. Beyrut: Dârü'l- Kalem, 1408/1989.
- Nizâmü'l-Mülk, Ebû Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî. *Siyâsetnâme*. Haz. Mehmet Altay Köymen. Ankara: TTK Basımevi, 1999; İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.
- Özel, Ahmet. *Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar (et-Terâtibü'l-İdariyye, Kettânî)*. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- Özel, Mustafa. *Liderlik Sanatı*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal. *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*. thk. M. Seyyid Kilânî. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1961; *Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu, İstanbul: Yarı Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin, *et-Tefsirü'l-Kebîr (Mefatihü'l-ğayb)*. 16 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1934.
- Rızâ, Reşîd-Abduh Muhammed. *Tefsirü'l-Menâr*. Kahire: Dârü'l-Menâr, 4. Basım, 1954.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: DİB Yayınları, 7. Basım, 2002.
- Sülün, Murat. *Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2000.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsiri'l-me'sûr*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983.
- Şimşek, Halil İbrahim. "Lider Tiplerine Kur'an Açısından Bir Yaklaşım", *Journal of Analytic Divinity*. 2018, cilt: II, sayı: 3, s. 63-86.
- Şimşek, Kemal. "Kur'an'da Geçen Lider Kavramları ve Özellikleri", *RumeliDE Uluslararası Hakemli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi = RumeliDE International Refereed Journal of Language and Literature Studies*, 2022, sayı: 26.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Tefsirü't-Taberî (Câmi'ü'l-Beyân an Te'vili Âyi'l- Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1405/1984.

Yılmaz, Muhammet, *Kur'ân'da Siyasi Düzenin Temel İlkeleri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.

Yûsuf Has Hâcib. *Kutadgu Bilig*. Çev. Yaşar Çağbayır. Ankara: TDV. Yayınları, 2002.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Seri b. Sehl. *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*. thk. Abdülcelil Abduh Şelebi. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1408/1988.